

HİNT ALT KITASI'NDA İLM-İ KELÂM ÇALIŞMALARI (BİBLİYOGRAFİK BİR DENEME)

Harun Işık

Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kayseri
Associate Professor, Erciyes University Faculty of Theology, Kayseri

harun@erciyes.edu.tr

orcid.org/0000-0002-0818-6482

Öz

Hint alt kıtasında Müslümanlara ait dinî-ilmî eser geleneği, milâdî XII. yüzyıldan itibaren başlamış ve günümüze kadar gelmiştir. Özellikle Şeyh Ahmed Sirhindî, Şeyh Abdülhak Muhaddis Dihlevî, Şeyh Abdürrahim ve Şah Veliyyullah 18. yüzyıl ve sonrasına kaynaklık teşkil eden önemli şahsiyetlerdir. Sünnî geleneğe mensup İslâm düşünürlerinin kaleme aldığı Akâidve Kelam'a dair eserlerde benimsedikleri yöntem incelendiğinde, gelenekçiler, modernistler ve rasyonalistler olarak üç gruba ayrıldıkları görülmektedir. Şia da Safevî Hânedanlığının yükselişinin ardından bölgedekendisini göstermeye başlamış, İsnâ Aşeriyye'ye ve İsmailî âlimler düşünce ve eserleriyle bölgede etkili olmuşlardır. Şii âlimlerin bazısının gelenekçi bazısının da modernist olduğunu söyleyebiliriz. Kâdiyânîlik de Lahor kolu hariç, İslâmî gelenek içerisindeki heretik bir yapı olarak alt kıtanındüşünce tarihindeki yerini almıştır. Erciyes Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından 8217 nolu proje kapsamında elde edilen veriler ışığında hazırlanan bu çalışmanın amacı, İslâm düşüncesinin Hint alt kıtasındaki gelişimi bağlamında özellikle Şah Veliyyullah sonrasına ait Akâid ve Kelam ilmi alanındaki çalışmaların bibliyografik açıdan tespit edilmesidir.

Anahtar kelimeler: Hindistan, Sünnîlik, Şia, Kâdiyânîlik, Gelenekçiler, Modernistler, Rasyonalistler.

KALÂM STUDIES IN THE INDIAN SUBCONTINENT (A BIBLIOGRAPHICAL STUDY)

Abstract

Though, the tradition of Muslim religious-scientific work in the Indian Subcontinent can be traced back to 12th century, especially Shaykh Ahmad Sirhindî, Shaykh Abd al-Haqq Muhaddith Dihlawî, Shaykh Abdur Rahim and Shah Waliullah are the most important figures of 18th century and later. Examined carefully the works on aqaid and 'ilm al-kalâm written by these scholars of Sunni tradition, in the light of the method adopted by them, it is seen that they are either regarded as traditionalist, modernist or rationalist. Meanwhile, Shiism, which was already present in the Subcontinent since the rise of the Safavid Dynasty with scholars from Ithnâ 'Ashariyah (*Twelver Shiites*) and Ismâ'iliyah, is also influential in the region with their thoughts and works. Similarly, considering the works of later Shiite scholars, it can be said that some are considered to have a traditionalist perspective while others to have modernist. Apart from all these, Qâdiyânîs, except Lahor branch, took also place in the history of Indian Subcontinent thought as a heretic formation within the Islamic tradition. The aim of this study which was prepared via the data obtained by the support of Erciyes University Scientific Research Projects Coordination Unit under grant number 8217 is to present a bibliographical survey of the works on aqâid and 'ilm al-kalâm focusing on the development of Islamic thought in the Indian Subcontinent, especially after Shah Waliullah.

Keywords: Indian Subcontinent, Sunni, Shia, Traditionalism, Rationalism, Modernism, Heresy.

Atıf / Cite as: Işık, Harun. "Hint Alt Kıtası'nda İlm-i Kelâm Çalışmaları (Bibliyografik Bir Deneme)". *Kader* 17/1 (Haziran 2019): 94-123.

Summary

Islam in the Indian Subcontinent has significant influence in the social, cultural, political, economic and religious life. After the conquests that began with the Umayyads and continued with Ghaznavids, Ghurids, Delhi Turkish Sultanate, Khaljis, Tughlaq and Lodhi Dynasties, and Mughals, Muslims created a great cultural and scientific heritage that affected all areas of life in nearly seven centuries.

In the face of the repression policy of Shah Tahmasb who became the head of the Safavid Dynasty after Shah Ismail against Sunni scholars, some scholars went to the land of India under the administration of The Emperor Humāyun and began to be seen the first traces of Sunni kalām.

Until the end of the 17th century, on the Sunni side of the subcontinent, the commentaries and glosses made by al-Taftāzānī, Sayyid Sharīf al-Jurjānī, al-Khayālī to the works of, 'Adud al-Dīn al-Ījī and Abu Hafis 'Umar al-Nasafī, and similar works were the main sources of reference. During this period, Imam Rabbani was a strong advocate of Sunni tradition against thoughts and behaviours that are regarded incompatible with Islam.

On the Shia side, the rise of the Safavid Dynasty and Shah Ismail's (d. 930/1524) adoption of the theology of Ithna 'Ashariyah as the state ideology showed its effect in India, and scholars from both Ismailiyyah and Imamiyya Shia made efforts to make the Shiite thought effective in the region. Shia has been revived during the second half of the 19th century as both traditionalists and modernists.

After the death of Aurangzeb in 1707, the ruling power fell into the hands of incompetent rulers both in the political and military fields, and as a reflection of this, neither an effective force like the previous ones could be created and nor consequently the schism would be avoided. After the end of the three centuries old Mughal Empire, new policies began with British military and its political dominance giving rise to reform movements started as a reflection of the question of what could be the cause of this recession in terms of Islamic understanding? The names followed by the reformists were especially Shaykh Ahmad Sirhindī, Shaykh Abd al-Haqq Muhaddith Dihlawī, Shah Waliullah's father Shaykh Abdur Rahim and Shah Waliullah. These reformists also adopted a traditionalist, modernist and rationalist approaches and produced original works, unlike several former traditions of commentaries and glosses.

Shah Waliullah, as Imam Rabbani's approach, has adopted the principle that Islam contains all aspects of life that Muslims should regulate their lives accordingly. His ideas and solutions to his contemporary political, social, economic, intellectual and religious crises has somehow influenced almost all revivalist movements in the Indian Subcontinent during and after his time. Along with him, the movement

called later “the new ‘ilm al-kalâm” (*yeni ilm-i kelâm*) has arisen, as well as similar approaches in tafsir, hadith, fiqh and sufism.

After the rebellion of 1857, the British increased their repressive practices in the political, social, cultural and educational fields on the grounds that Muslims played an important role in this rebellion. Against this action, different approaches and reactions that can be called as either traditionalist, modernist or rationalist have arisen amongst Sunni Islamic intellectuals in the Subcontinent. In this context, Dār al-Ulūm Deoband, Dār al-Ulūm Nadwat al-Ulamā, Aligarh Movement and Modernist Movement displayed approaches from different perspectives as well as free thinkers who did not depend on any school.

Dār al-Ulūm Deoband had a traditionalist approach, while Dār al-Ulūm Nadwat al-Ulamā was offering a modernist one reconciling the tradition and modernity. The Aligarh Movement, founded by Sayyid Ahmad Khan, is the rationalist representative of Islamic modernist movements. Within this perspective, Mawdūdī and his followers were also on a modern, comparative and scientific approach. They took account of the change in society and their arguments were supposedly based on the Qur’an and issues that are not influenced by the West.

In the 20th century, Muhammad Iqbal, Mawlānā Abu al-Kalam Azad, Khalife Abdul Hakim and Mawlana Wahiduddin Khan stated that political, economic, social and religious reform is inevitable in the face of the negative effects of the previous Islamic world in general and the Muslims of India in particular with their works and views. They have put forward revivalist, modern and scientific ideas and views in the spirit of their time concerning ‘ilm al-kalām directly.

Considered as a heretic structure within the Islamic tradition, Qāadianism, which was established by Mirza Ghulam Ahmad in the late 19th century, also gained its presence in the Indian Subcontinent. After this movement, many works were written by different Islamic intellectuals to refute their claims.

Giriş

Müslümanların Hindistan'la ilk temasları Arapların ticari ilişkileriyle başlamıştır. Emevi Halifesi Velid b. Abdilmelik'in (ö. 126/744) fetih politikasının yanı sıra Sind hükümdarı Raca Dâhir'in (ö. 94/712) alıkonulan Müslüman mahkûmlar ve ticari malların iade edilmesi talebine olumsuz yanıt vermesi üzerine Muhammed b. Kâsım (ö. 95/715) kumandasındaki ordunun Sind'i, daha sonra da Multan'ı fethederek Keşmir Krallığı sınırlarına kadar ulaşması Müslümanların Hindistan'da siyâsî ve askerî varlığının başlangıcıdır.¹ Daha sonraki süreçte Gazneliler, Gurlular, Delhi Türk Sultanlığı, Halâciler, Tuğluk ve Lodi Hanedanlıkları ile Babürlüler Hint alt kıtasında büyük imparatorluklar kurmuşlardır. Babür imparatoru Muhammed Hümâyün'a (ö. 963/1556) kadar ilmî alanda tercüme faaliyetlerinin, bazı pozitif ilimlerin, edebiyat, tarih, fıkıh ve tasavvufun öne çıktığı görülmektedir. Firdevsî'nin (ö. 410/1020) *Şehname*'si ve Ebu Reyhan el-Birûnî'nin (ö. 441/1050) Lahor'daki dini çalışmaları analiz eden *Tahkikü Ma li'l-Hind*'i, Yahya b. Ahmed b. Abdullah Sirhindî tarafından kaleme alınan *Tarih-i Mübarek Şâhî*², Bâbü Şâh'ın (ö. 936/1530), kendi kahramanlıklarını ifade etmek üzere kaleme aldığı *Bâbürnâme*³ edebiyat ve tarih alanlarında öne çıkan eserlerdendir.⁴ 'Akâid ve kelâm sahasındaki ilk izleri ise Babür'ün ölümünden önce tahta geçirdiği oğlu Hümâyün'un döneminden itibaren görmek mümkündür.

1. Sünnî Gelenek Bağlamında İlm-i Kelâm Çalışmaları

1.1. Şerh ve Hâşiyeler Dönemi

Şah İsmâil'den (ö. 930/1524) sonra Safevî Hanedanlığının başına geçen oğlu Şah Tahmasb'ın (ö. 984/1576) Sünnî âlimlere uyguladığı baskı politikası karşısında Kemaleddin Hüseyin Lârî (ö. 918/1512), öğrencisi Muslihiddin Lârî (ö. 979/1572) ve Gıyaseddin Mansur Deştâkî (ö. 949/1542) gibi âlimlerin Sultan Hümâyün'un idaresi altındaki Hindistan topraklarına gitmesiyle birlikte Muslihiddin Lârî, muhtemelen Hindistan'da kaldığı süreçte *Hâşiye 'alâ Şerhi'l-Mevâkıf*¹, *Hâşiye 'alâ Metâlii'l-Enzâr 'alâ Tevâlii'l-Envâr* ve *Şerhu Tecridi'l-İtikâd, Risale fî Beyânî Kudretillah, Risâle fî Tahkiki'l-Mebde ve'l-Meâ'd, Risâle fî Burhâni't-Tema'nu* ve *Risâle fî Halli Muğalatâti İctimâi'n-Nâkizeyn* eserlerini kaleme almıştır.⁵

Hümâyün'un ölümünün ardından Ekber Şah adıyla tahta çıkan oğlu Celaleddin Muhammed (ö. 1013/1605), İbadet Hane adını verdiği bir mekânda farklı din ve mezhep temsilcilerinin bir araya gelmesini, dînî ve felsefî tartışmalar yapmasını

¹ Nighat Rasheed, *Muslim Reformist Trends in 19th Century in India* (Aligarh: Alisha Publications, 2014), 13-14.

² Iqtidar Husain Siddiqui, *Islam and Muslims in South Asia: Historical Perspective* (New Delhi: Adam Publishers & Distributors, 1987), 137; K. Ali, *A Study of Muslim Rule in Indo-Pakistan* (Dacca: Ahmad Publishing House, 1958), 105; Rasheed, *Muslim Reformist*, 26.

³ Siddiqui, *History of Muslims*, 217.

⁴ Rasheed, *Muslim Reformist Trends*, 16.

⁵ Ahmed Asad Q.- Reza Pourjavady, "Theology in The Subcontinent", *The Oxford Handbook of Islamic Theology*, ed. Sabine Schmidtke (Oxford: Oxford University Press, 2016), 608.

sağlamıştır.⁶ Bu mekânda Müslüman, Şîî, Mecûsî ve Hıristiyan âlimlerin katılımıyla hadis, tefsir, tevhit, âlemin sonsuzluğu, âlemin yaratıcısı, tanrı tasavvuru, Tanrı-âlem-insan ilişkisi, ruh gibi meseleler tartışılmıştır. Bu tartışmalarda Şîî karşıtı söylemleriyle öne çıkan Mahdûmü'l-Mülk olarak bilinen Abdullah Sultanpûrî (ö. 1006/1597) Şîî inancını eleştiren *Minhâcû'd-Dîn ve Mîracû'l-Müslimîn* eserini kaleme almıştır.⁷

Devvânî'nin (ö. 908/1502) düşüncelerinden etkilenen Mirza Can Habîbullah Bağnevî (ö. 995/1587), Şeyh Ahmed Sirhindî (İmam Rabbânî) (ö. 1033/1624), Bağnevî'nin öğrencisi Yusuf Muhammed Can Karabâğî (ö. 1035/1625), Abdüsselâm Kirmânî ed-Dîvî (ö. 1039/1629), Karabâğî'nin öğrencisi Muhammed Fâzıl Badakşî (ö. 1051/1641), Şeyh Abdülhak Muhaddis Dihlevî (ö. 1052/1642), Abdülhakîm Siyâlkûtî (ö. 1067/1657) ve Badakşî'nin öğrencisi Mir Muhammed Zâhid Eslem el-Herevî (ö. 1101/1690) yoluyla Ehl-i Sünnet kelâmı Hint alt kıtasında sistematik bir şekilde Lahor'da görülmeye başlamış, daha sonraki süreçte de diğer şehirlere yayılmıştır. Bu Sünnî âlimler, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (ö. 816/1430) *Şerhu'l-Mevâkîf*, Devvânî'nin Adudüddin el-İcî'nin (ö. 756/1355) *Akâid*'ine yaptığı şerh ve Sa'düddîn Teftâzânî'nin (ö.791/1390) *Şerhu'l-Akâid*, bunlara yaptıkları hâşiyeler ve kaleme aldıkları müstakil eserler yoluyla gittikleri yerlere Eş'arî (ö. 324/935) ve Mâtürîdî (ö. 333/944) düşünceyi götürmüşlerdir.

Bu dönemde Şeyh Ahmed Sirhindî (İmam Rabbânî) bir yandan Şia'nın heretik bir oluşum olduğunu temellendirmek için Redd-i Revâfız eserini yazmış, diğer yandan da Ekber Şah'ın Din-i İlahî teorisinin⁸ Müslüman toplumdaki olumsuz

⁶ Stanley Lane-Poole, *The History of The Moghul Emperor of Hindustan, Illustrated by Their Coins* (Westminster: Constable, 1892), 4; Rasheed, *Muslim Reformist*, 31.

⁷ Saiyid Athar Abbas Rizvi, *Religious and Intellectual History of Muslims in Akbar's Reing with Special Reference to Abu'l-Fazl (1556-1605)* (New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 1975), 119-125; Muhammad Ziauddin, *Role of Persian at The Mughal Court: A Historical Study During 1526 A. D. to 1707* (Quetta: University of Balochistan, 2005), 135.

⁸ Ekber Şah'ın, yaşadığı dönemde büyük etki uyandıran faaliyeti olarak Mehdavi hareketin temsilcilerinden Şeyh Mübarek b. Hızır Nâguri ile oğulları Feyzi ve Ebu'l-Fazl el-Allâmî'nin yanı sıra Şeyh Selim b. Bahaeddin-i Çiştî'nin tesirleri altında Din-i İlahî teoridir. Bu dinin temel felsefesi eklektik panteizm ve seküler bakış açısıyla İslamiyet, Hıristiyanlık ve Hinduizm'in ahlaki esaslarını mezcetmek suretiyle eşitlik, özgecilik, hoşgörü gibi müspet davranışlar ekseninde bütüncül barıştır. Şah'ın Din-i İlahî teorisi âlimler arasında pek çok tepkiye ve tartışmaya da yol açmıştır. Bunun nedeni ise teorinin İslam dininin, mesela Peygamberlik gibi temel ilke ve esaslarını yok saydığı, bazı kimselerin Allahu Ekber sözünü Ekber tanrıdır şeklinde kullanmalarıdır. Bazı âlimler Şah'ın İslam'ı inkâr ederek onun yerine yeni bir din oluşturduğunu, dolayısıyla küfre düştüğünü belirtir. Diğer bazıları ise İslam'ı değil, İslam'ın Sünnî yorumunu kabul etmeyip onun yerine yeni yorum oluşturmaya çalıştığını, bunun ise küfrü gerektirmediğini dile getirmiştir. Ebu'l-Fazl'ın ölümünün ardından zayıflayan bu uygulama Şah'ın ölümüyle birlikte de tamamen ortadan kalkmıştır. Ekber Şah ölümüne neden olan hastalığı esnasında çok sevdiği Selim Çiştî'nin adını verdiği en büyük oğlu Selim'i, kendi yerine tayin etmiş, rivayete göre tövbe edip yeniden şehadet getirmiştir. Bu hadise doğru ise yaptıklarından, özellikle Din-i İlahî teorisinden, duyduğu pişmanlığın somut bir göstergesi olarak algılanabilir. Aziz Ahmad, *An Intellectual History of Islam in India* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1969), 29-30; Rizvi, *Religion and Intellectual History of Akbar*, 374-375; Annemarie Schimmel, *Islam in The Indian Subcontinent* (Leiden: Sang-e-Meel Publications, 1980), 82-83; Ali, *Study of Muslim Rule*, 204; Rasheed, *Muslim Reformist*, 32; Poole, *Mughal Emperor*, 15-16; Enver Konukçu, "Hümâyün", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 481-483.

etkilerini ortadan kaldırmak için talebeleriyle birlikte yoğun bir çaba göstermiştir. Bu bağlamda teorinin İslam dini açısından taşıdığı sakıncalara dikkat çekmek için siyasîler ve ilim adamlarıyla görüşmeler gerçekleştirmiş, mektuplar yazmıştır. O ayrıca Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) vahdet-i vücûd öğretisine karşı vahdet-i şühûd teorisini ileri sürmüştür. Fıkıh ve tasavvuf arasını mezcetmeye çalışmış, İslam dini açısından peygamberlik kurumunun önemine vurgu yapmış, Sünnî geleneğin bir temsilcisi olarak Şia ile sıkı bir şekilde mücadele etmiştir. İmam Rabbânî mistik tecrübenin mantık ve felsefeye nazaran daha geçerli olduğunu, peygamberin rehberliği olmaksızın aklın Tanrı tasavvuru noktasında yetersiz kalacağını belirtmiştir. Mütakellimine karşı sempati beslemekle birlikte içsel aydınlanma ve nefsi tekâmül olmaksızın akli temellendirmelerin marifetullahı ulaşımda tatmin edici olmadığını dile getirmiştir. Onun reform çabasını üç ana kategoride toplamak mümkündür. İlki, Müslümanları sünnet-i seniyyeyi izlemeye ve her türlü bidatten uzak durmaya davet etmektir. İkincisi, gayr-i Müslimlerin oluşturdukları her türlü etkiden İslam mistisizmini arındırmaktır. Üçüncüsü de İslam şeriatının hayata aksettirilmesini sağlamaktır. Kelâmî meselelerin de bulunduğu eserleri arasında *İsbâtü'n-Nübüvve*, *Mebde ve Mead*, *Meârifü Ledûniyye*, *Mükâşefât-ı Gaybiyye* ile *Mektûbât* yer almaktadır. *İsbâtü'n-Nübüvve* risalesi, giriş ve dört bölümden oluşmaktadır ve peygamberliğin hakikati, gerekliliği, mucize ve hatm-i nübüvvet konularını ele almaktadır. Bu eser, yaşadığı dönem ve çevrede başta Ebul Fazl olmak üzere felsefe ile meşgul olan düşünürler ile Hinduların Hz. Peygamber'in şahsında İslam'a yönelttikleri tenkitlere cevap mahiyetindedir. Diğer iki eserinde ise bilgi elde etme yollarını takdim etmiş, ulûhiyet, nübüvvet ve ahirete dair meseleleri Hanefî-Mâtürîdî bakış açısıyla uyumlu olarak Kur'an ve sünnet çizgisinde takdim etmiştir.⁹

Abdüsselâm Kirmânî ed-Dîvî, Lahor'daki eğitiminin ardından Babür ordusuna baş müftü olarak tayin edilmiş, kelâm sahasında dersler de vermiştir. O, Hâyâlî'nin (ö. 875/1470 [?]) *Şerhu'l-Akâid*'e yaptığı hâşiyeye ve Şemsüddîn Semerkândî'nin (ö. 702/1303) kendi eseri *Kitâbü's-Sahâif*'e yazdığı şerhe hâşiyeye yazmıştır. Ahmed ve Pourjavady'e göre Semerkândî'nin Mâtürîdî olmasından dolayı Dîvî'nin yorumlarında Mâtürîdî yaklaşımı ifade eden ve savunan cümlelere yer vermiş olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca Dîvî'nin öğrencisi ve Şah Cihan'a (ö. 1076/1666) danışmanlık görevini yürüten Abdülhakîm Siyâlkûtî de *Ed-Dürretü's-Semîne fi İsbati'l-Vâcib*, *Nücûmu'l-Hidâye*, *Hâşiyeye 'alâ Şerhi'l-Mevâkif*, Devvânî'nin İcî'nin *Akâid*'ine yaptığı şerhe yazdığı hâşiyeye ve Hayâlî'nin *Şerhu'l-Akâid*'e yaptığı hâşiyeye hâşiyeye kaleme almıştır.¹⁰

Ekber Şah'ın ardından tahta geçen Selim Cihangir Şah (ö. 1036/1627),¹¹ Hindistan'da hadis ilminin ilk temellerini atan Şeyh Abdülhak Muhaddis

⁹ Muhammad Yasin, *A Social History of Islamic India* (Lucknow: The Upper India Publishing House, 1958), 125-126; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *Muslim Revivalist Movement in Northern India in The Sixteenth and Seventeenth Century* (Lucknow: Balkrishna Book Company, 1965), 153-158.

¹⁰ Francis Robinson, "Ottoman-Safavids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems" *Journal of Islamic Studies*, 8:2 (1997), 159; Ahmed- Pourjavady, "Theology in The Subcontinent", 613-614.

¹¹ Poole, *Mughal Emperor*, 17.

Dihlevi'ye büyük hürmet göstermiştir. Öyle ki Dihlevi, Cihangir'in eşinin mensup olduğu Şia başta olmak üzere sapık, batıl ve bidat fırkalarıyla, hurafelerle mücadele eden Hint alt kıtasında İslam'ın doğru bir şekilde anlaşılması ve yerleşmesi için mücadele eden bir şahsiyettir. Hadis, tasavvuf, biyografi, fıkıh, mantık ve nahiv alanlarında pek çok eser vücuda getiren Dihlevi, hilafet sorununu ayrıntılı olarak tartıştığı *Tekmilü'l-İman ve Takvîyetü'l-Îkân* isimli eseriyle de kelâm ilmine katkıda bulunmuştur.¹²

Kâdı Mübarek'in (ö. 1162/1707) Muhibullâh el-Bihârî'nin (ö. 1119/1707) mantıkla ilgili eseri *Süllemü'l-'Ulûm'*una, Muhammed Mîr Zâhid el-Herevî'nin (ö. 1101/1689) de Kutbüddin Râzî et-Tahtânî'nin (ö. 766/1365) *er-Risâletü'l-Ma'mûle fi't-Tasavvur ve't-Tasdik'*ine yazdıkları şerhler Tanrı'nın ilminin doğasına odaklanmıştır. Bu dönemde ayrıca Emânullah Banârasî (ö. 1132/1720) de Devvani'nin *Kadîme'sine* ve *Şerhu'l-Akâid'*ine, Cürcânî'nin *Mevâkıf'*ine şerh ve hâşiye yazmıştır.¹³ Luknov'da Yüksek İslam Enstitüsü olarak hizmete başlayan Dâru'l-'Ulûm Firangi Mahall'de hocalık yapan ve Ders-i Nizâmiyye adında müfredat programı geliştiren Mahall Molla Nizameddin (ö. 1153/1740) de Devvânî'nin *Kadîme* ve *Şerhu'l-Akâid'*ine hâşiye kaleme almıştır. Bu kurum sayesinde Hindu etkisi altında bulunan topluluklara Usûlü'd-Dîn'e dair konularda bilgilendirme yapma imkânı da elde edilmiştir. Ayrıca Kutbuddin el-Ensârî es-Sihâlevî (ö. 1225/1810) *Şerhu'l-Mevâkıf'a*, Devvânî'nin İcî'nin *Akâid'*ine yaptığı şerhe ve *Şerhu'l-Akâid'e* yazdığı hâşiyelerle, Şah Veliyullah'ın (ö. 1176/ 1762) babası Abdurrahim'in çabalarıyla açılan Medrese-i Rahimiyye'den mezun olan öğrenciler arasında yer alan Kâdı Senâullah Pânîpetî (ö. 1225/1810) de on ciltten oluşan tefsiri *et-Tefsîrü'l-Mazharî* ve ölümden sonraki hayatı konu edinen *Tezkiretü'l-Meâd* isimli eserleriyle Ehl-i Sünnet kelâmına katkı sağlamaya çalışmıştır.¹⁴ Medrese-i Rahimiyye'nin öğrencisi olan Şah Veliyullah ile birlikte tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvufun yanı sıra kelâm ilminde de yenilik hareketi başlamıştır.

1.2. Yeni İlm-i Kelâm Dönemi

Evrengzib'in 1707 tarihindeki ölümünün ardından iktidar hem siyasî hem de askerî alanda yeteneksiz hükümdarların eline geçmiş, bunun bir yansıması olarak da ne öncelikler gibi etkili bir güç oluşturulabilmiş, ne de parçalanma engellenebilmiştir.¹⁵ İmparatorluğun içinde bulunduğu çöküş, aynı zamanda İngiliz ve Fransızların ticaretten siyasî pozisyona kaymasına neden oldu. İngilizlerin 1757 yılında yapılan Plassey savaşında Siracüddeve'yi yenmeleri Bengal, Bihar ve Karissa'daki üstünlüklerini teyit etmesinin yanı sıra Hint alt kıtasında kalıcı olmalarının da yolunu açmıştır. Daha sonraki süreçte Babürleri

¹² Rizvi, *Muslim Revivalist Movement*, 148 ff.; Mustafa Öz, "Dihlevi, Abdülhak b. Seyfeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9: 291-293.

¹³ Robinson, "Ottoman-Safavids-Mughals", 159, Ahmed- Pourjavady, "Theology in The Subcontinent", 613-614.

¹⁴ Necdet Tosun, "Senâullah Pânîpetî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36:506.

¹⁵ Siddiqui, *History of Muslims*, 317-318; Rasheed, *Muslim Reformist*, 42.

yenmeleri ve Delhi'yi işgal etmeleriyle birlikte üç asırlık Babür İmparatorluğu sona ermiş ve bölgedeki hâkimiyet İngilizlerin eline geçmiştir.¹⁶

İngilizlerin reform politikalarına karşı aslı adı Ahmed b. Abdirrahîm b. Vecîhidîn ed-Dihlevî el-Fârûkî olan Şah Veliyullah, İmam Rabbânî'nin yaklaşımında olduğu gibi İslam'ın hayatın her alanına dair esaslar içerdiğini ve Müslümanların da buna göre hayatını tanzim etmesi gerektiğini ilke olarak benimsemiştir. O, taklitçi zihniyetin terk edilmesi ve toplumda meydana gelen değişimi ve sorunları göz önünde bulundurmamak suretiyle İslamî düşüncenin yeniden yorumlanması gerektiğini dile getirir. Onun temel İslam bilimleri başta olmak üzere din felsefesi, din sosyolojisi ve siyaset gibi ilimlerin hemen her alanında kaleme aldığı 50'den fazla Arapça ve Farsça eserleri, bu ilimlerdeki üstün başarısı, döneminin siyasî, sosyal, ekonomik, entelektüel ve dini krizlerine çözüm üretme kabiliyeti, yaşadığı dönem ve sonraki süreçte Hint alt kıtasında neredeyse bütün tecdit hareketlerine kaynaklı teşkil etmesini netice vermiştir.

Şah Veliyullah, Müslüman toplumun yeniden inşası sürecinde Kur'an ve hadiste belirtilen esaslara göre hareket edilmesinin kaçınılmaz olduğunu belirtir. O, akıl ve vahiy, vahdet-i vücûd ve vahdet-i şuhûd, farklılıkları bir tarafa bırakmayı tavsiye ederek Sünnî ve Şîî gelenek arasını uzlaştırmayı denemiştir. Onun dînî düşüncesi spiritüalizm, gelenekçilik, uzlaşmacılık ve akılcılıktan müteşekkildir. İlkiyle Barelvi Hareketine; ikincisiyle, Ehl-i Hadise; üçüncüsüyle, Dâru'l-'Ulûm Diyobend'e ve sonuncusuyla da Neo-Mu'tezilî bakış açısına ilham kaynağı olmuştur. Diğer İslamî ilimlerin olduğu gibi kelâm ilminin de toplumdaki değişimi dikkate alan bir yaklaşımla kendisini yenilemesi gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Dinin ilke ve esaslarında hikmet-i ilahîye yaptığı vurgu, sosyolojik kelâmın yanı sıra kelâm ve tasavvufu mezcetme denemesi bu bağlamda kayda değerdir.¹⁷ O, başyapıtı olan Türkçe tercümesi de bulunan *Hüccettullahi'l-Bâliğa*'da İslam dininin itikat, ibadet, ahlak ve muamelata dair ilke ve esaslarındaki hikmetleri araştırmakta, İslam'ın birey ve toplum hayatındaki yeri ve önemini analiz etmektedir. *El-Buzûru'l-Bâziğa*, genelde vücud, özelde ise Tanrı'nın varlığı ve birliğinin yanı sıra Tanrı-âlem ilişkisini ele almaktadır. Bu eserde ayrıca hikmet-i teşriye de vurgu yapılmaktadır.

¹⁶ Khan Mubarak Ali, *The Ulemas, Sufis and Intellectuals* (Lahore: Fiction House, 1996), 153.

¹⁷ A. D. Muztar, *Shah Waliullah, A Saint Scholar of Muslim India* (Islamabad: National Commission on Historical and Cultural Research, 1979), 96; Johannes Marinus Simon Baljon, *Religion and Thought of Shah Waliullah Dehlavi*, revised ebook edition by Krijn Peter Hesselink and Katinka Hesselink (Leiden: Brill Academic Pub, 1986), 7-10; G. N. Jalbani, *Teachings of Hazrat Shah Waliullah Muhaddith Dehlavi* (Delhi: Kitab Bhavan, 1980), 1-2; G. N. Jalbani, *Life of Shah Waliullah* (Delhi: Kitab Bhavan, 1980), 43-44; Abul Hasan Ali Nadwi, *Saviours of Islamic Spirit, Shah Waliullah*, trns. S. M. Ahmad, 1st ed. (Lucknow: Academy of Islamic Research and Publications, 1993), 4:245; Mazhar Yaseen Mohammad Siddiqui, *Shah Waliullah Dehlavi An Introduction to His Illustrious Personality and Achievement* (Aligarh: Aligarh Muslim University, 2001), 8; Abdul Hamid Siddiqui, "Renaissance in Indo-Pakistan Shah Waliullah Dehlavi", *A History of Muslim Philosophy*, ed. M. M. Sharif (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966), 2:1557-1558; Muhammad Umar, *Islam in Northern India During The Eighteenth Century* (Aligarh: Aligarh Muslim University, 1993), 31; Sayyid Abul A'la Maududi, *A Short History on The Revivalist Movements in Islam* (Islamabad: Islamic Publications, 1963), 96; Mehmet Erdoğan, "Şah Veliyullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 260-262; Mehmet Sait Özervarlı, "Şah Veliyullah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38: 262-267.

Tefhîmâtü'l-İlâhiyye, kelâm ve tasavvufla alakalı olarak Şah Veliyullah'a yöneltilen soruları ve cevaplarını muhtevidir. *El-'Akîdetü'l-Hasene*, mutlak tenzihçi ve tevillle birlikte tenzihçi yaklaşım arasını uzlaştıran, Ehl-i Sünnet inancının özet olarak takdim edildiği bir eserdir. *Kürratü'l-'Ayneyn fi Tafdîli's-Şehâdeteyn*, Şia'nin ilk iki halife Hz. Ebubekir ve Ömer'le ilgili suçlamalarına kapsamlı bir yanıt mahiyetindedir. *El-Mukâddimetü'-Seniyye fi'l-İntisâr li'l-Firkâti's-Sünniyye*, İmam Rabbânî'nin Şia'ya reddiye olarak yazdığı *Redd-i Revâfız*'ın Arapça tercümesi ve şerhidir. *İzâletü'l-Hafâ an Hilafeti'l-Hulefa*, hilafetin saltana dönüşmesi ve neticelerini analiz eden mühim bir eserdir.

Şah Veliyullah'ın oğlu Şah Rafi'uddîn *Demkû'l-Bâtul* adlı eseriyle babasının vahdet-i vücûd ve vahdet-i şuhûd arasında sentez kurma girişiminin doğruluğunu ve ikisi arasında aslında herhangi bir fark bulunmadığını temellendirmeye çalışmıştır.¹⁸ Diğer oğlu, Şah Abdulaziz de bir yandan babası gibi vahdet-i vücûd ve vahdet-i şuhûd arasında bir sentez oluşturmayı denemiştir. *Tuhfe-i İsna 'Aşeriyye* isimli eseri, Şianın iddialarını çürütmek için kaleme alınmış hacimli bir çalışmadır. *Tefsir-i 'Azîzi*, dört ciltten oluşan ve Kur'an'ın Urduca yorumunu içeren bir eserdir. *Aur 'Akâid-i Ehl-i Sünne*, Ehl-i Sünnet inancını, mücmel olarak ele almaktadır.¹⁹ Şah Veliyullah'ın torunu Şah İsmâil Şâhid (ö. 1246/1831) de, yazdığı *Takviyetu'l-İman* adlı eserinin birinci bölümünde tevhidin esaslarını izah etmiş, geri kalan yedi bölümde ise şirkin tanımı, türleri ve şirke götüren sebepleri ayrıntılı bir şekilde açıklamıştır.

1857 isyanından sonra İngilizler, Müslümanların bu isyanda önemli bir rol üstlendiği gerekçesiyle siyasî, sosyal, kültürel ve eğitim alanlarındaki baskıcı uygulamalarını daha da artırdılar. Buna karşı Hint alt kıtasındaki İslam düşünürlerinden gelenekçi, modernist, rasyonalist ve bağımsız düşünürler olarak adlandırabileceğimiz farklı yaklaşımlar ve tepkiler yükselmiştir.

1.2.1. Gelenekçiler

Bu ekolün temsilcisi Mevlâna Muhammed Kasım Nânutvî (ö. 1295/1880) İngilizlerin bölgedeki politikasına karşı silahlı mücadele yerine kalem ve sözü tercih eden ve Hanefi geleneğin önde gelen isimlerindedir. O, arkadaşı Mevlana Reşit Ahmet Gangûhi (ö. 1905) ile birlikte Firangi Mahall'in müfredatı Ders-i Nizamî'nin, özellikle tasavvuf ve felsefedeki ders yoğunluğunu tashih ederek 1866 tarihinde Dâru'l-Ulûm Diyobend'i kurdu. Amacı, herhangi bir şekilde hükümetten destek almaksızın Hint alt kıtası Müslümanlarının siyasî, dînî, sosyal ve kültürel bağımsızlıklarını kazanmalarına eğitim yoluyla katkı sağlamaktı. Günümüzde de hizmete devam eden bu medrese Hindistan'da İngiliz politikasına karşı İslamî eğitimin muhafazasında büyük rol oynamaktadır.²⁰ Dâru'l-Ulûm'un dini ve dini meseleleri yorumlaması gelenekçi bir bakış açısıyla Kur'an ve sünnet ışığındadır.

¹⁸ Ebu'l-Berekât Ahmed Sirhindî İmâm-ı Rabbânî, *İmâm-ı Rabbânî Risaleleri, Mebde' ve Me'âd-Ma'ârif-i Ledüniyye-Mükâşefât-ı Gaybiyye*, çev. Necdet Tosun (İstanbul: Sûfi Kitap, 2013).

¹⁹ Mahmood Ahmad Ghazi, *Islamic Renaissance in South Asia 1707-1867* (Islamabad: Islamic Research Institute, 2002), 164.

²⁰ Sayyid Mahboob Rizvi, *History of Daaru'l-Ulûm Deoband*, trns. M. H. F. Qureshi (Deoband: İdara-i İhtemam, 1981), 1:64.

Diğer gelenekçi gruplarla karşılaştırıldığında nispeten kapsayıcı, ılımlı ve hoş görülü bir duruşa sahiptir. Günümüzde sekiz yıllık eğitim uygulayan bu okulun beşinci yılında Tahâvî'nin (ö. 321/933) *Akâid*'i, yedinci yılda ise Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Akâid*'i takip edilmektedir. Yüksek lisansta ise Makdîsî'nin (ö. 906/1502) İbn Hümmam'ın (ö. 861/1457) *Müsayere*'sine yaptığı şerh olan *Müsâmere* okutulmaktadır. Bu eserin girişinde Kelâm ilminin konu ve gayesine göre tanımı yapıldıktan sonra sırasıyla ulûhiyet, nübüvvet, ahiret, imamet, iman ile ilgili konulara yer verildikten sonra sonuçta özet bir şekilde Ehl-i Sünnet inancı takdim edilmektedir. Bu okulun kurucusu ve yaşadığı dönemde Sünnî geleneğin en önemli şahsiyetleri arasında sayılan Nânutvî'nin Hristiyan misyonerler, Hindu reformistler ve Müslüman rasyonalistlerle yaptığı tartışmalarda itikâdî meselelere dair ileri sürülen iddialara karşı getirdiği aklî deliller ve yazdığı eserler, öğrencileri ve Müslüman entelektüeller açısından müracaat kaynağı olmuştur. Bu bağlamda tevhit ve şirke dair kaleme aldığı *Kible-Nûma*; İslam'ın gerçeklerini anlattığı *Takrîr Dilpazîr*; Hristiyan misyonerlere cevaben ve Hristiyanlığın teolojik antropolojisini eleştirdiği *Hüccetü'l-İslam*; Hindu Dayananda'nın argümanlarına cevaben yazdığı *İntisâru'l-İslam*; Seyyid Ahmed Han'ın (ö. 1898) rasyonalist yaklaşımına cevaben ve iddialarını çürütmek için yazdığı *Tasfiyetü'l-Akâid*; hatm-i nübüvveti konu edinen *Tahdîri'n-Nâs*; Şia'ya cevaben kaleme aldığı *Hediyetü'ş-Şia* önemlidir.²¹

Medrese-i Hangah-ı Eşrefiyye'de orta öğrenimini, Mezâhiru'l-Ulûm Medresesinde de yüksek tahsilini tamamlayan, Dâru'l-Ulûm Diyobend'de hadis icazetini aldıktan sonra iki dönem tefsir ve hadis hocalığı yapan Muhammed İdris Kandehlevî (ö. 1944) de yazdığı birkaç eserle kelâm ilmine katkı sağlayan İslam âlimlerindedir. Bu bağlamda Bâkılânî'nin *Kitabu'l-İnsâf* isimli eserinin etkisi altında kaleme alınan *el-Kelâmu'l-Mevsûk fî Tahkîk-i Enne'l-Kur'an Kelâmullahi Gayru Mahlûk*; Hz. Muhammed'in son peygamber oluşunu konu edinen *Miskü'l-Hitam fî Hatm-i Nübüvveti 'alâ Seyyidi'l-Enâm*; Allah'ın varlığının ispatını ve âlemin ezeli olduğunu, yaratıcısının bulunmadığını iddia eden materyalist düşünce olan Dehriyenin görüşlerini çürütmeyi hedefleyen *İsbat-ı Sani'i'l-Âlem ve İbtal-i Dehriyyetü Madde*; peygamberlerin gönderilmesinin gerekliliği ve hakikatini, peygamberlerin özelliklerini, hilafet kurumu, dört halife ve sonrasında yaşananların İslamî gelenekteki yeri ve önemini tartıştığı *Hilafet-i Râşide*; ulûhiyet, nübüvvet ve ahiret konuları muhtevi *Akâid-i İslam* kayda değerdir.²²

1.2.2. Rasyonalistler

19. yüzyılın sonlarında İngilizlerin uyguladığı eğitim politikasına karşı gelişen diğer bir hareket de bu politikayla uyumlu olmayı tercih eden Seyyid Ahmed Han tarafından başlatılan Aligarh Hareketidir. O, amaçlarını gerçekleştirmek için 1875

²¹ Mohammad Azam Qasmi, *Molana Moh. Qasim Nanautvi's Contribution to Islamic Thought With Special Reference to Al-Kalam* (Aligarh: Aligarh Muslim University, 1988), 72-99; Fuad S. Naeem, *Interreligious Debates, Rational Theology, and The 'Ulama' in The Public Sphere: Muhammad Qasim Nanautbi and The Making of Modern Islam in South Asia* (USA: Georgetown University), 58-59.

²² Rizvi, *History of The Dar al-Ulum*, 99-100; Muhammad Akbar Shah Buhârî, *Ekâbir-i Ulemâ-i Diyobend* (Lahor: İdâre-i İslâmiyât, nd.), 215-221; Abdülhamit Birışık, "Kandehlevî, Muhammed İdris", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 294-295.

yılında Aligarh Kolejini kurdu. Kolej günümüzde Aligarh Muslim University adı altında üniversiteye dönüşmüştür ve Hindistan'daki en önde gelen İslamî üniversitelerdendir. Müslüman rasyonalist, yazar ve aktivist Ahmed Han, Şah Veliyullah ve Şah Abdulaziz'in hedefini, taklide dayanmayan, modern ve rasyonalist yaklaşımla yaşanan çağa hitap edecek, modern bilim ve felsefeyle uyumlu olacak şekilde yeniden yorumlayarak gerçekleştirilmeyi denemiştir. Eğitim, din ve siyaset alanındaki görüşlerinde, Batı düşünce ve eğitim tarzından, 19. yüzyıl determinist tabiat felsefesinden, Ortaçağ İslam filozoflarının yaklaşımlarından etkilenen, ayet ve hadisleri ileri sürdüğü fikirleriyle uyumlu hale getirmek için zorlama tevillerde bulunan rasyonalist bir bakış açısına sahiptir. İçerisinde kelâmî meselelerin de yer aldığı eserlerinden *Cilâu'l-Kulûb bi Zikri'l-Mahbûb*, isimleri, şemali ve karakteriyle birlikte biyografik tarzda Hz. Peygamber'in hayatını ve mucizeleri, aynı zamanda aşere-i mübeşşereyi oluşturan sahabeyi konu edinmektedir. *Tuhfe-i Hasen*, Şah Abdülaziz'in yazdığı *Tuhfe-i İsnâ 'Aşeriyye'*de yer alan on ve on ikinci bölümlerin Urduca tercümesidir. Bu eser, Seyyid Ahmed Han'ın Şia'yı eleştirdiği ve iddialarını çürütmeye çalıştığı tek eseridir. *Kelimetü'l-Hak*, sûfî geleneğin tarikat, pir ve mürit kavramlarına yükledikleri anlamları tahlil eden bir çalışmadır. *Râh-ı Sünnet Der Redd-i Bid'at*, Seyyid Ahmed'in yaşadığı dönemdeki Müslümanların dini hayatı bağlamında sünnete uygun olan hayat tarzını savunmak ve bid'at eleştirisi yapmak için kaleme alınan 16 sayfalık bir risaledir. *Tebînü'l-Kelâm*, iki ciltten oluşmaktadır. Birinci ciltte, peygamberlerin ve vahyin gerekliliği, ilahî kitaplar ekseninde İncil'in gerçekliği ve İslam'daki yerini analiz etmektedir. İkinci ciltte ise Eski Ahit'te bulunan Yaradılış kitabı 1-12 pasajlarının Urduca ve İngilizce tercümesini, İncil pasajları, Kur'an ve hadisteki ilgili ayet ve metinlerle birlikte yorumu muhtevlidir. *Hutâbât-ı Ahmediyye*, Hz. Muhammed'in hayatı hakkındaki yanlış anlama ve yorumların düzeltilmesi, O'nun ve getirdiği ilke ve esasların insanlık için taşıdığı değerin ortaya konulması, İslam'ın akla, bilime, ilerleme ve medeniyete karşı bir din olmadığını, aksine bunlarla uyumlu ve bunları desteklediğinin, dahası sosyal adalete de vurgu yaptığının ortaya konulması için kaleme alınan bir eserdir. Seyyid Ahmed Han'ın hayatının sonlarına doğru yayımlanan *Tahrîr fi Usulî't-Tefsîr*, özelde Kur'an, genelde ise dînî düşüncelerini yansıtan bir çalışmadır. *Terkîm fi Kissa Ashab-ı Kehf ve'r-Rakîm*, Seyyid Ahmed Han'a göre Mu'tezile dışındaki bazı İslam âlimleri ve düşünürlerinin araştırma ve inceleme yapmaksızın ashab-ı kehf ile ilgili yanlış bilgilendirmelerine dair eleştirileri içermektedir. *İzâletü'l-Ğayn an Zilkârneyn*, Kur'an'da geçen Zülkârneyn ile Ye'cüc ve Me'cüc kıssasının yorumuyla alakalıdır. *Tefsîrü'l-Cîn ve'l-Cân 'alâ Ma fi'l-Kur'an*, Kur'an'da geçen cin ve can kavramlarının analizinin yapıldığı, cinlerin fiziksel gerçekliği olmadığını, kelimenin aslında cahiliye dönemindeki bir grup insana gönderme yaptığının temellendirilmeye çalışıldığı bir eserdir. *Halku'l-İnsan 'alâ Ma fi'l-Kur'an*, insanlığın yaratılmasıyla ilgili ayetlerin, Darwin'in evrim teorisindeki verilerden hareketleklî ve bilimsel açıdan tahlilini yapmaktadır. *Ed-Dua ve'l-İsticâbe*, dua ve duaya icabetin ilgili ayetler bağlamında analiz edildiği bir risaledir.²³

²³ Muhammad Imteyaz, *Indo-Muslim Religious Thought in 19th Century: Sir Syed Ahmad Khan and His*

1.2.3. Modernistler

Dâru'l-Ulûm Diyobend İslâmî değerlerin muhafazası, onarılması ve tahkim edilmesi, Batı'ya ait olan eğitim modeli, kültürel ve ilmi unsurlara mesafeli durulması gerektiğini belirtirken, Aligarh Hareketi ise İngilizler tarafından takdim edilen modern eğitimi ilerleme ve aydınlanmanın önemli bir aracı olarak gördü. Çağdaş meselelere yaklaşımda İslâmî bakış açısının modern Batı felsefesi ve ilmiyle uyumlu olacak şekilde rasyonalist olması gerektiği belirtti. 19. yüzyılın sonlarında Hindistan'daki medrese geleneğine katılan Dâru'l-Ulûm Nedvetü'l-'Ulema ise Diyobend ve Aligarh arasında köprü vazifesi görerek gelenek ve rasyonalite arasını uzlaştırmayı deneyen dengeye dayalı bir politika izledi. Bu hareketin nüvelerini, Medrese Faiz-i Âm'da Abdulgafûr başkanlığında bir araya gelen Abdülhak Hakkâni (ö. 1304/1887) ve Şiblî Nu'mânî (ö. 1914) gibi âlimler oluştursa da gerçek kurucusu, ilk rektörü Mevlana Muhammed Ali Mangûrî (ö. 1927) olarak kabul edilmektedir.²⁴ Nedvetü'l-'Ulema'da hali hazırda kelâm ilmi bağlamında takip edilen eserler şunlardır: Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsîd*'i, Beyhakî'nin (ö. 458/1066) *Kitabu's-Sıfat*'ı, İmam Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) *Tehâfütü*'ü ve *Resâil-i Erbaa*'sı, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *İsmetü'l-Enbiya*'sı, İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) *Tehâfütü*'ü, *Telhîsü'l-Makâl ve Keşfu'l-Edille*'si, İbn Kâyyım'ın *Kitabu'r-Rûh*'u, *İzharu'l-Hakk*'ı, *Kutub-u Âriye*'si ve *Hadikât-i Fikriyye*'si.²⁵

Mangûrî, Hristiyan misyonerler ve Kâdiyaniliğin ileri sürdüğü iddialara karşı düşünce ve eserleriyle mücadele etmiştir. Hristiyan misyonerlerin aktivitelerine karşı *Mirâtü'l-Yakîn*, *Eînü'l-İslam*, *Terane-i Hicazî*, *Def'i't-Telbisât*, *Sâtiu'l-Burhân*, *Burhân-ı Kâtî* ve *Peygam-ı Muhammedî* kaleme aldığı eserlerdir. Aynı zamanda Kâdiyaniliğin ileri sürdüğü batıl ve fasit sözlere karşı da pek çok kitap ve risale yazmıştır. Kâdiyaniliğe karşı en iyi yolun cihat olduğu görüşüne sahiptir. Bu bağlamda yazdığı eserler şunlardır: Üç ciltlik *Faysala-i Âsmanî*, iki ciltlik *Şehâdât-i Âsmanî*, *Çeşmâi Hedâyat*, *Çelinc Muhammediye*, *Miyâri Sadâkat*, *Miyar-ı Mesih*, *Hakikâtu'l-Mesih*, *Tenzih-i Rabbânî*, *Eîne-i Kemâlât-i Mirza*, *Nâma-i Hakkânî*, *Mirza-i Nübüvât-i Ke Hatime*.²⁶

Bu geleneğin temsilcisi Şiblî Nu'mânî geleneksel yaklaşım ışığında eğitim görse de Seyyid Ahmed Han ve Dr. Thomas Arnold'un görüş ve düşüncelerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bununla birlikte Ahmed Han'dan farklı olarak medrese ve modern okulda eğitimin aynı düzeyde gerekli olduğunu savundu. O, kelâm ilminin yeniden ele alınması gerektiği noktasında Ahmed Han ile aynı düşünceye sahip olsa da bilimin ve felsefenin iddialarının değişebileceğini, dolayısıyla dinî

Critics (Aligarh: Aligarh Muslim University, 2008), 16 ff.; Khawaja Jamil Ahmad, *Hundred Great Muslims*, 1st ed. (Chicago: Library of Islam, 1987), 319-325; Christian W. Troll, *Syed Ahmad Khan: Reinterpretation of Muslim Theology* (New Delhi: Vikas Publishing House, 1978), 3-28; Mustafa Öz, "Ahmed Han, Seyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2: 73-75; Şaban Ali Düzgün, *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi*, 1. Baskı (İstanbul: Akçağ Yayınları, 1997), 38-40, 154 vd.

²⁴ Ghazanfar Ali Khan, *Nadvat-al-'Ulamâ' A Centre of Islamic Learning* (Aligarh: Aligarh Muslim University, 2001), 108.

²⁵ Khan, *Nadvat-al-'Ulamâ'*, 134.

²⁶ Khan, *Nadvat-al-'Ulamâ'*, 111-113.

metinleri yorumlarken bu iddiaları esas almanın doğru olmadığını belirtmiş, zorlama tevellere karşı çıkmıştır. İsmine İmam-ı A'zam'ın babasının adı Nu'man'ı kullanması Hanefi geleneğe mensup oluşunun somut göstergesidir. Modern dönemde Hint alt kıtası ve İslam dünyasının en münevver âlimlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Biyografi, edebiyat, şiir ve geziye dair yazılarının yanı sıra kelâm ilmi sahasında da *İlmu'l-Kalam* ve *al-Kalam* eserlerini kaleme almıştır.²⁷ Şibli eserleriyle bir yandan kelâm ilminin tarihsel sürecini analiz etmiş, diğer yandan da geleneksel kelâmın hâlihazırdaki sorunlara çözüm üretmede yetersiz kaldığı düşüncesinden hareketle, modern bilim ve felsefeden elde ettiği verilerle yaşadığı çağda sadece itikâdî değil, aynı zamanda tarih, ahlak ve toplumsal yönlerden de dine yöneltilen itirazlara cevap verecek bir Kelâm çalışması yapmayı denemiştir. Temel felsefesini dört başlık altında toplamak mümkündür. Bunlardan ilki, dini bidatlerden muhafaza etmek için itikâdî konularla ilgili gerçekleri zihinleri karıştırmayacak ve hataya sürüklemeyecek tarzda tüm Müslümanlarla paylaşmaktır. İkincisi, Batı etkisinde kalanların din, ahlak ve siyasete dair söylemlerinden dini muhafaza etmektir. Üçüncüsü, daha önceki aklî delillerin başarısız olduğu itikâdî meselelere dair hem aklî hem de naklî deliller sunmaktır. Dördüncüsü, kelâmı, meselelerinde, Şibli'nin Avrupa bilimi diye adlandırdığı şeyden tüm yönleriyle farklı hareket eden bir disiplin olarak sunmaktır.²⁸

Bu ekolle bağlantılı Mevlâna Abdü's-Selam Nedvî (ö. 1956), Kanpur, Agra, Gazipur ve Leknov'da aldığı eğitimlerin ardından Nedvetü'l-'Ulema'ya gelmiş, buradaki eğitimini tamamladıktan sonra Arap Edebiyatı bölümüne hoca olarak atanmıştır. Şibli Nu'mânî tarafından Sîretü'n-Nebî projesine dâhil edilmiş, mucize, ahlak ve etik ile ilgili materyallerin çoğu onun tarafından bir araya getirilmiştir. Eserlerinden *Tarih-i Ahlâk-ı İslamî*, İslam'dan önceki ve sonraki dönem ışığında İslam ahlakının tarihi serüvenini, ayet ve hadisler ışığında sosyal, siyasî, dini, ekonomik eğitim ahlakını araştırmaktadır. *İmam Razi* adlı eseri Fahrettin Râzî'nin (ö. 606/1209) hayatı ve eserlerinin yanı sıra felsefe, kelâm ve tefsir alanlarına dair önemli konulardaki görüşlerini içermektedir. *İ'câzü'l-Kur'an* ve *Delâilü'l-Kur'an* ise henüz yayınlanmamış eserleri arasındadır.²⁹

Bu geleneğin yakın dönemde öne çıkan âlimi ise muhafazakâr ve tasavvufla iştiğal eden bir çevrede yetişen Ebu'l-Hasan Ali Nedvî'dir (ö. 1999). Nedvetü'l-'Ulema'da hadis, tefsir, Arap dili ve edebiyatı, Arap tarihi ve mantık alanlarında hoca olmuştur. Hindistan'daki pek çok İslamî kuruluşta başkanlık, kurucu üye ve

²⁷ Javed Ali Khan, *Muhammed Shibli Nomani: Life and Contributions* (Azamgarh: Darul Musannefin Shibli Academy); Khan, *Nadvat-al-'Ulamâ'*, 114-116; Ahmad, *Hundred Great Muslims*, 237-241; Rustom Pestonji Bhajiwalla, *Maulana Shibli and Umar Khayyam: A Faith Full of His Review of Omar Khayyam's Poems and Philosophy From Sheret Ajam* (Surat: The I. P. Mission Press, 1932), 21, 24-25, 47.

²⁸ Mehr Arroz Murad, *Intellectual Modernism of Shibli Nu'mani: An Exposition of His Religious and Political Ideas* (Lahore: Institute of Islamic Culture, 1976); 4-5; John A. Haywood, "Shibli Nu'manî", *Encyclopedia of Islam*, New Ed. (1997), 9: 433-434; Mehmtte Sait Özerverli, *Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başı)* (İstanbul: İSAM Yayınları, 1998), 56-57; Ahmed-Pourjavady, "Theology in The Subcontinent", 620-621.

²⁹ Khan, *Nadvat-al-'Ulamâ'*, 127-128.

üyelik görevlerinde bulunmuştur. 1945’de dekan olmuş, 1961’de üstlendiği rektörlük vazifesini ise ölünceye kadar devam ettirmiştir. Akademik çalışmaları pek çok başarı ve ödülü de beraberinde getirmiştir. Eserlerinden çoğu İngilizce, Farsça, Tamilce, Türkçe ve diğer dillere çevrilmiştir. Eserlerinde milliyetçilik, israf, batılılaşma, ahlak ve ahlakî yozlaşma, dinden uzaklaşmanın nedenleri, bilgi, itikat, ibadet, hikmet-i ilahî, imamet meselesi ve siyaset gibi dini ve toplumsal hayata dair pek çok meseleyi modern bir bakış açısıyla Kur’an ve sünnet ekseninde dengeli bir şekilde ele almıştır. *Appreciation and Interpretation of Religion in the Modern Age, Basis of A New Social Order, Faith Versus Materialism, Inviting to The Way of Allah, Islam: An Introduction, Islam and Civilisation, Islam and Knowledge, Islam and The Earliest Muslims, Islam in A Changing World, Islamic Code of Life, Islamic Concept of Prophethood, The Fundamental Trio of Articles of Faith in Islam, The Excellent Names of God With Lexical and Exegetical Notes, Two Human Faces A Quranic Sketch* yukarıdaki meseleleri ele alan çalışmalardır.

Nedvetü’l-Ulema’nın en genç üyesi olan, Senâullah Amritsârî (ö. 1948) de Seyyid Ahmed Han, Şîa, Kur’aniyyûn ve Hıristiyan misyonerlerin görüşlerine reddiyeleri muhtevi eserler kaleme almıştır. *Tefsir-i Senâi*, Ahmed Han, Mirza Gulam Ahmed (ö. 1908) ve Hindu reform hareketi Arya Samaj’ın kurucusu Dayananda Sarasvatî’nin (ö. 1300/1883) Kur’an ayetlerine yaptıkları tevellere dair eleştirilerini içermektedir. Aynı şekilde Sarastavî’nin, Arya Samaj Hareketine mensup Atma Râm, Pandit Dherem, Mahaşa Dherempâl gibi âlimlerin İslam’a yönelttikleri eleştirilere karşı *İlhâm-ı Kitab, Kitâbu’r-Rahmân, Tağlib-i İslam, Bahs-i Tenasüh, Hudûs-u Dünya, Teberri-i İslam* yazdığı eserlerdendir. Hıristiyan misyoner ve yazarların İslam’a dair ileri sürdükleri iddialara karşı da *Tekabül-ü Selase, Münazara-i İlâhâbâd, İslam aor Mesihîyyet, Tevhid, Teslis aor Râh-ı Necât*’ı yazmıştır. Kur’aniyyûn ekolünün kurucusu Abdullah Çekrâlevî’ye (ö. 1914) cevaben de *Delîlü’l-Furkân bi Cevabı Ehli’l-Kur’an*’ı yazmıştır. *Hilafet u Risalet* adlı eseri Şia’nın imamet ve peygamberlikle ilgili görüşlerini reddiye niteliğindedir. Kur’an ayetleriyle ilgili yorumlarına karşı ayrıca *Tefsir-i bi’r-Rey*, Şîi ve Sünnî âlimlerin tefsirlerine yaptığı tenkitleri muhtevidir.³⁰ Ayrıca o, Kâdiyânîlikle ilgili kısımda da görüleceği üzere bu mezhebin kurucusu Mirza Gulam ile de tartışmalar yapmış, eleştiri içerikli pek çok eser yazmıştır.

Müslümanların Hindistan’daki siyasî gücünün muhafazası, Osmanlı’nın toprak bütünlüğü ve hilafetin otoritesini savunmak için başlatılan Hilafet Hareketi’nin de başarısız olması neticesinde³¹ yeni bir yaklaşımla Ebu’l-A’la Mevdûdî (ö. 1979) Lahor’da 1941 yılında Cemaat-i İslamî’yi kurdu. Bu kuruluşu ihdas etmesinin bir amacı da Cemiyet-i Ulemâ-i Hind’in Hint milliyetçiliğe kaydığını, Muhammed Ali Cinnah’ın (ö. 1948) Hindistan Müslümanlar Birliği’nin ise İslamî esasları göz ardı ettiğini düşünmesidir. Cemaat-i İslamî’nin temel felsefesi, Kur’an ve sünnete

³⁰ Abdülhamit Birşık, *Hind Alt kıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2001), 157-158; Abdülhamit Birşık, “Senâullah Amritsârî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36: 503-506.

³¹ M. Naeem Qureshi, “Hindistan Hilafet Hareketi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18: 109-111.

bağlı kalmakla birlikte yaşanan çağın gereksinimlerini de göz önünde bulundurmak suretiyle dini yenilik ve siyasî bağımsızlıktır.³² İlk eğitimini babasından alan Mevdûdî, daha sonra Batı tarzında eğitim veren Medresetü'l-Fevkaniyye'ye kaydolmuştur. Babasının erken yaşta vefat etmesi üzerine ailesinin geçimine katkı sağlamak için okula dışarıdan devam etmiştir. Urduca, Arapça, İngilizce, mantık, fıkıh, hadis, kelâm ve edebiyat öğrenim gördüğü alanlardandır. Gençlik yıllarında dergi ve gazetelerde editörlüğün yanı sıra yazılar da yazmaya başlamıştır. Yazılarında cihat, sömürgecilik, siyasî-kültürel-ahlâkî-toplumsal ve iktisadî reform, ulûhiyet, nübüvvet ve vahye dair meselelerde ileri sürdüğü görüş ve düşüncelerle yazdığı kitaplar uluslararası üne kavuşmasına ve hakkında pek çok çalışma yapılmasına vesile olmuştur. Bununla birlikte, Hint alt kıtasında özellikle Dâru'l-Ulûm Diyobend, Tebliğ Cemaati, Barelvi ve Ehl-i Hadis ekolüne mensup âlimler tarafından hadis, sünnet, sahabenin adaleti, peygamberlik, peygamberlerin ismeti, Hz. İsa'nın durumu, deccal konusu, Muâviye b. Ebî Süfyân'ın (ö. 60/680) ve Emeviler'in yönetimi, İslam'ın devlet anlayışı, kadının devlet başkanlığı, içtihat, taklit, mut'a nikâhu ve benzeri konularda eleştiriye maruz kalmıştır.³³ Pek çok eser kaleme alan Mevdûdî'nin *Tafhim al-Qur'an (6 cilt)*, *Towards Understanding Islam*, *Let Us Be Muslims*, *Ethical Viewpoint of Islam*, *Islamic Civilization: Its Foundational Beliefs and Principles*, *Witnesses Unto Mankind: The Purpose and Duty of the Muslim Ummah*, *What Islam Stands For*, *Political Theory of Islam*, *Four Key Concepts of the Qur'an*, *Destiny and Fatalism*, *Fundamentals of Islam*, *Din-i Hak ve Resâil-ü Mesail* isimli eserleri kelâm ilmiyle ilgili konuları içermektedir.

Bu akıma mensup Hamîdüddîn Ferâhî (ö. 1930), Şibli Nu'mânî, Eltaf Hüseyin Hâlî (ö. 1914) ve Thomas Arnold'dan dersler almış, nazm-ı Kur'an felsefesi ışığında Kur'an'ın tutarlılığı teorisini geliştirmiş, Kur'an'a tam manasıyla nüfuz edebilmek için bütüncül bir yaklaşımla nazmın rehberliğine müracaat edilmesinin kaçınılmaz olduğunu söylemiştir.³⁴ *Mecmua-i Tefâsîr-i Ferâhî*, *Delâilü'n-Nizâm*, *Esâlibü'l-Kur'an* ve *Tekmil fî Usûli't-Te'vil* bu teorisi bağlamında kaleme aldığı eserlerdendir.

Hamîdüddîn Ferâhî'nin öğrencisi Emin Ahsen Islahî (ö. 1997) de bu geleneğin önemli bir âlimidir. O, dini ve siyasî bir aktivist ve düşünce adamı olarak meşhurdur. O, Kâdiyâniliğe karşı 1953'de başlatılan harekette yer almış, bu yüzden kısa süreli bir hapis hayatı olmuştur. Müslüman toplumun ıslahı ve düşünsel kalitesinin artması felsefesiyle ömrünü geçiren, Fıkıh, Kelâm, Siyaset ve Felsefe alanlarındaki çalışmalarıyla, bilhassa Kur'an ile ilgili çalışmaları ve hocasının nazım teorisini tefsirine uygulayarak öne çıkan biridir.³⁵ *Tedebbür-ü*

³² Seyyed Vali Reza Nasr, *The Vanguard of The Islamic Revolution: The Jama'at-i Islami of Pakistan* (Berkeley: University of California Press, 1994), 3-7.

³³ Mohammad Manzoor Alam- Zahoor Mohammad Khan, *100 Great Muslim Leaders of The 20th Century*, 1st Edition (New Delhi: Institute of Objective Studies, 2005), 229-232; Aziz Ahmad, "Mevdûdî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2004), 29: 432-437.

³⁴ Ishtiyak Ahmad Zilli, "Hamîdüddîn Ferâhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15: 477-478.

³⁵ Birişik, Hind Alt Kıtası, 259-261; Abdülhamit Birişik, "İslâhî, Emin Ahsen", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19: 191-193; Abdul Rauf, "Life and Works of

Kur'an adını verdiği dokuz ciltlik tefsirinde kelâmî meseleleri Mâtürîdî geleneğin bakış açısı doğrultusunda ele almaktadır. Ayrıca *Hakikat-i Şirk ve Tevhid*, modern bir bakış açısıyla geçmişten günümüze şirk ve tevhit kavramları üzerinde durmakta, Kur'anî deliller ve bilimsel veriler ışığında tevhidi tartışmaktadır. Bu eserinde Kelâm âlimlerinin felsefe ve mantık verilerinden hareketle inanç esaslarını temellendirmelerine tepkiyi ifade eden bir dile sahiptir. *İslâmî Riyâsat*, İslâmî bir devlette bulunması gereken temel unsurları ortaya koymak için kaleme alınan bir eserdir. *Tafhîm-i Dîn*, yaşadığı dönemdeki eğitimli insanların zihinlerinde İslam hakkındaki yanlış anlamaları ortadan kaldırmaya dönük bir eserdir. Bu kitapta müteşabih ayetlerin sınıflandırılması, meleklerin konumu, hadis ve sünnete dair sorulara cevaplar, din felsefesi, insan doğası, karakter inşasında inanç ve ibadet ilişkisi, peygamberliğin sona ermesinden sonra rehberlik, mükâft ve ceza, musibetler, içtihat, icma, şura, siyasî güç, toplumun ıslahı ve o dönemde gündemde olan ulusal meseleler gibi pek çok konu yer almaktadır.

Bu ekolün yaşayan temsilcisi Seyyid Celeleddin Umrî ise Cemaat-i İslâmî Hind'in hali hazırdaki başkanıdır. Dâru's-Selâm Umerabad'da Fazilet derecesini elde ettikten sonra, Madras Üniversitesinden Fars dili ve edebiyatında doktora derecesini aldı. Hem öğrencilik yılları hem de sonrasında sosyo-politik aktivetelerde bulunmuştur. Eserlerinden *Islam: The Universal Truth*'da İslâmî olmayan unsurlar olarak nitelendirdiği politeizm ve materyalizmin iddialarına cevaplar vermekte, İslam'ın hak din oluşunu aklî ve naklî delillerle temellendirmektedir. *Islam: The Religion of Dawah* ve *Inviting to Islam* kitaplarında Müslümanlar ve gayr-i Müslümlere karşı İslam'a davet yöntemi üzerinde durmaktadır. *Islamic Solution to Human Issues*, insanlığın problemlerine İslam'ın getirdiği çözümleri takdim etmektedir. *Ma'ruf ve Munkar*, İslam'da iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma ilkesi ve bunun bireysle ve toplumsal yansımaları üzerinde durmaktadır. *Islam and Unity of Mankind*, hayatın amacı, milliyetçilik ve mahzurları, global toplum kavramı ve zayıf yönlerini tartışmakta, İslam'ın insanlığı birleştirme porjesini takdim etmektedir. *Islam: Relation with Non-Muslims*, gayr-i Müslimlerle kurulacak ilişkinin boyutlarını tahlil etmektedir.

1.2.4. Bağımsız Düşünürler

Genelde İslam dünyasının, özelde ise Hindistan Müslümanlarının içerisinde bulunduğu olumsuzluklar karşısında siyasî, ekonomik, toplumsal ve dînî reformun kaçınılmaz olduğunu belirten Muhammed İkbâl (ö. 1938), Mevlâna Ebu'l-Kelâm Azad (ö. 1958), Halife Abdülhakim (ö. 1959) ve Mevlâna Vahiduddin Han da kelâm ilmine dair eser ve görüşleriyle 20. yüzyılda Hint alt kıtasında öne çıkan bağımsız İslam âlimlerindendir.

Muhammed İkbâl, Hindistan ve İngiltere'deki öğrenim hayatı boyunca felsefe ve hukuk ağırlıklı dersler almıştır. Düşünce dünyasının şekillenmesinde Mevlânâ Mir Hasan, Thomas Arnold, McTaggart (ö. 1925), Fritz Hommel (ö. 1936) gibi düşünürlerin etkisi büyüktür. Almanya'da doktora ve Cambridge Üniversitesinde

Mawlana Amin Ahsan Islahi (1904-1997)", *Pakistan Journal of History and Culture*, Vol.XXX, No.1 (2009), 183-219.

felsefe çalışmaları yaptığı süreçte bilim ve felsefe alanındaki gelişmeleri yerinde görme fırsatını elde etmesi, modern batı bilimi ve felsefesinde dile getirilen dini yorumlamaları çağdaşlarına kıyasla daha objektif olarak değerlendirmesine vesile olmuştur. Onun açısından Kelâm ilmi akıl ve vahiy arasında bir denge kuran ve her ikisini uzlaştıran, hali hazırdaki şartları göz önünde bulunduran, holistik bakış açısıyla bireyin duygu, düşünce ve davranışına hitap eden dile sahip bir yaklaşımla kendisini yenilemek zorundadır. İktbal, eserlerinde, bilim, felsefe ve din, âlem, zaman ve mekân, ulûhiyet, insan ve topluma dair özgün düşünceler ortaya koymuştur.³⁶ Kelâmî meseleleri konu edinen eserlerinden *The Mysteries of Selflessness*'de şiir tarzında Tanrı'nın varlığı ve birliği, peygamberlik, Hz. Muhammed'in vazifesinin amacı, kelime-i tevhidin ve Kur'an'ın Müslümanlar için taşıdığı anlam, İhlas suresinin açıklaması, İslam'da kadın, gerileme ve çöküşten kurtulmanın yolları bağlamında toplum felsefesine yer vermektedir. *The Secrets of The Self*, Batı maddeciliği ve söylemleri klasik İran Şiiri etkisi altında bulunan tasavvufun insana yüklediği anlamı eleştirmekte, Kur'an merkezinde insan felsefesi yapmaktadır. *The Development of Metaphysics in Persia*, İran ve Yunan düalizmini, İslâmî rasyonalizmi ve Eş'arîlerin rasyonalizme karşı reaksiyonlarını tartışmakta, realizm ve idealizm arasındaki ihtilafa değinmekte, sûfilîğin metafizik yönlerini analiz etmektedir. *The Reconstruction of Religious Thought in Islam*, bilgi ve dini tecrübe, dini tecrübeye dair ilhamların felsefî yönden tahlili, Tanrı tasavvuru ve dua, insanın özgürlüğü ve ölümsüzlüğü, İslam toplumunda dînî tecrübenin değeri, İslam'ın âlem tasavvuru ve dinin imkânına dair konferansları muhtevidir.

Ebu'l-Kelâm Azad ise ilk eğitimine Mekke'de başlamış, Hindistan'a geldikten sonra medrese eğitimini gençlik yıllarında tamamlamış, Arapça, Farsça ve Türkçe öğrenmiş, Seyyid Ahmed Han'ın etkisinin bir yansıması olarak tarih ve felsefe okumuş, İngilizceyi de öğrenmiştir. Şiblî'nin teşvikiyle en-Nedve'nin, daha sonra da İnşâullah'ın gazetesi el-Vekîl'in editörlüğünü yapmıştır. İngilizlerin siyasî baskılarından Müslümanları kurtarmanın ve bağımsızlığı elde etmenin yegâne yolunun kamuoyu oluşturmak olduğu düşüncesiyle 1912 tarihi itibarıyla el-Hilal, 1915'te bunun kapatılması üzerine de el-Belağ gazetesini çıkardı. Hindistan'ın bağımsızlığıyla ilgili siyasî aktiviteleri yüzünden tutuklanmasıyla birlikte yaptığı savunması büyük itibar kazanmasına vesile oldu. Siyasî hayatına Hindistan Kongre Partisi'nin başkanı ve eğitim bakanı görevleriyle devam etmiş, Hindistan'ın bölünmesi fikrine şiddetle karşı çıkmıştır. Azad panislamist düşünceleri ve seküler yaklaşımıyla sadece siyasî değil, dînî ilimler noktasında da Hindistan tarihinin son dönemdeki önemli simalarından biri olmuştur. O, Hindu-Müslüman birlikteliğini sağlamaya dönük siyasî aktiviteleri, dînî yazıları ve laikliği desteklemesiyle modern seküler Hindistan'ın mimarlarından biri olarak kabul edilmektedir.³⁷ Eserleri arasında yer alan *Tercümânü'l-Kur'an*, Nûr suresine

³⁶ Alam- Khan, *100 Great Muslim Leaders of The 20th Century*, 255-259; Ahmad, *Hundred Great Muslims*, 241-252; Mehmet S. Aydın, "İktbal, Muhammed", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22: 17-23.

³⁷ S. A. I. Tirmizi, *Maulana Azad A Pragmatic Statesman (A Documentary Study 1923-1942)* (New Delhi: Commonwealth Publishers, 1991), V-XII; Syed Shahabuddin, *Maulana Abul Kalam Azad Selected Speeches and Writings* (Delhi: Hope India Publications, 2007), 5, 16-22.

kadar ki sureleri muhtevi iki ciltlik çalışmadır. Hem bütüncül hem de sure, ayet ve kelime incelemesi yapmak suretiyle Kur'an'da belirtilen hakikatlerin manasının analizini yapmaktadır. *Mesele-i Hilâfet aur Cezâretü'l-Arab*, imametin hakikati ve şartları ile imamın Kureyşliliğini tartışmakta, Arap yarınadası önemi hakkında bilgi vermektedir. *Zülkarneyn*, dini ve tarihi perspektif bağlamında Kur'an'da adı geçen Zülkarneyn'in dünyada bir hükümdar olduğuna dair teoriyi ve onun dini ve siyasî rolünü ele almaktadır.

Halife Abdul Hakim ise, filozof ve şair kimliğiyle öne çıkmaktadır. Muhammed İktbal ve Mirza Galip'in (ö. 1268/1869) görüş ve düşüncelerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Mevlâna Celâleddîn-i Rûmî (ö. 672/1273) de üzerinde çalıştığı, hakkında kitap ve makale kaleme aldığı kimseler arasındadır. Eserlerinde modern bakış açısıyla genel olarak Hz. Peygamber'in getirdiği mesajın nasıl bir anlam taşıdığına, demokrasi, sembolizm ve İslam arasındaki ilişkiye, İslam'ın temel inanç esasları ve prensipleri ile bunların pratik hayattaki karşılığı bağlamında İslamî ideolojiye odaklanmıştır.³⁸ Eserlerinden *Islamic Ideology*'de imanun önündeki engelleri, natüralizm ve süpernatüralizmi, nedenselliğe Kur'anî yaklaşımı, İslam'da teizmi, Allah'ın sıfatlarını, İslam'ın din algısını, İslam'da ahlak, ibadet, savaş ve barışı, İslamî devletin temel kavramlarını, karşılaştırmalı olarak ideolojileri ve bir kurtarıcı olarak Hz. Muhammed'imodern bir yaklaşımla ele almaktadır. *The Prophet and His Message*, modern dönem Batılı ve Müslüman düşünürlerin yaklaşımlarını da göz önünde bulundurmak suretiyle felsefî bir bakış açısıyla Hz. Muhammed'in hayatı ve getirdiği mesajın içeriğini analiz etmektedir. *Islam and Communism*, diyalektik ve tarihsel materyalizme, İslam'daki tevhit inancına karşı diyalektik materyalizme, Marksizmin ahlak kurallarına, Komünizmin İslam dünyasındaki etkisine, İslamî demokrasi ve İslamî sosyalizme yoğunlaşmaktadır.

Vahiduddin Han, geleneksel tarzda eğitim veren Medresetü'l-İslam'dan mezun olduktan sonra on beş yıla yakın Cemaat-i İslamî yararına hizmet etmiştir. Mevdûdî'nin İslam adına gerçekleştirdiği faaliyetlerinde siyaseti merkeze almasının doğru olmadığını, bunun yerine tüm aktivitelerintevhit ekseninde olması gerektiğini dile getirir. Bunun dışındaki mücadele ve reformların ikincil konumda bulunduğunu söyler. O, polemikten ve negatif yaklaşımdan uzak bakış açısıyla tevhit merkezinde İslam'ın ilke ve esaslarının ne olduğunu ortaya koymaya çalışarak çok kültürlü ve dinli Hint toplumunda barışçıl olarak bir arada yaşamının imkânını araştıran çağdaş bir Müslüman düşünürdür.³⁹ Bu bağlamda iman ve akıl ilişkisini, Tanrı, İslam ve insan kavramlarını, din-bilim münasebetini ele almış, Tanrı'nın varlığı ve birliğini aklî ve naklî delillerle açıklamış, Tanrı'nın yaratma planı üzerinde durmuş, kadın, cihat, barış, cennet, cehennem, hayat, ölüm gibi terimlere dair İslam'ın bakış açısını ortaya koymaya çalışmıştır. Eserlerinden *The Concept of God*, bilimsel ve naklî veriler ışığında Tanrı'nın varlığına, dinin

³⁸ Khalife Abdul Hakim, "Dr. Khalifa Abdul Hakim Citizen of The World", erişim: 16 Ağustos 2018, <http://khalifaabdulhakim.com/>

³⁹ Irfan A. Omar, "Islam and The Other: The Ideal Vision of Mawlana Wahiduddin Kan", *Journal of Ecumenical Studies*, 36: 3-4 (Summer-Fall 1999), 425-427.

insanlar açısından taşıdığı değere ve diğer dinlere, özet olarak da İslam'ın birey, toplum ve devlet açısından ifade ettiği anlama odaklanmaktadır. *Islam Rediscovered*, felsefe, bilim ve mistisizm bağlamında hakikatin ne olduğunu araştırmakta, doğal, felsefi, sezgisel ve bilim temelinde iman ve akıl tartışmasını yapmaktadır. Batılı düşünürlerin görüşlerini de dikkate alan bir bakış açısıyla Tanrı'nın âlemi yaratma planı ve bu plan içerisinde insanın özgürlüğünün temellendirilmesini, Kur'an ve hadiste belirtilen İslam'ın ne olduğunu, İslam, iman, ibadet, ahlak, Kur'an ve ümmet kavramlarının tarihsel süreçteki semantik analizinin ne olduğunu açıklamasına yer vermektedir. Ayrıca İslam'ın nasıl bir insan modeli ve hayat tarzı oluşturmak istediği, şiddete karşı bir din olarak İslam, İslamî fundemantalizm ve aktivizm, şeriat ve uygulanması, İslam'da maneviyat, kötülük sorunu, İslam'ın inkılapçı rolü, ihtida gibi itikat, ibadet, ahlak ve muamelata dair pek çok konuyu muhtevidir. *Religion and Science*, Russel ve Newton gibi Batılı düşünürler ile Gazzâlî ve Şibli Nu'mânî gibi İslam âlimlerinin görüşleri ışığında tartışmanın nasıl yapılabileceğine dair yöntem takdim edilmekte, evrenin mekanik yorumu yapılmakta, din ve ahiret hayatı ile ne kastedildiği, din-bilim ilişkisi, modern çağda din ve dinin ateistik yorumu ile ilgili bilgileri içermektedir. *Reflections on Life and Death*, dünya ve dünya hayatı ile ölüm ve ahiret hayatının ayrıntılı bir şekilde izahını yapmaktadır. *The Moral Vision*, "Zorlukla birlikte kolaylık vardır."⁴⁰ ayeti ışığında, ayet, hadis ve günlük hayattan örneklerle İslam'ın hayat felsefesini ortaya koymaya çalışan makalelerden oluşmaktadır. *Women Between Islam and Western Society*, bilimsel veriler ve modern dönemde Batı'da meydana gelen tartışmalar ışığında İslam'ın kadına bakış açısını analiz etmektedir. *Islam The Voice of Human Nature*, insanların ne için yaşaması gerektiğini, tevhid akidesinin insan doğası ile olan uyumunu tahlil etmektedir. *Quranic Wisdom*, Allah'ın kâinatı ve insanı yaratmasının hikmeti ekseninde ilahî yaratma planına odaklanmaktadır. *Principles of Islam*, ahiret, melekler, zikir, iman, iade özgürlüğü, Tanrı, cihat, barış, peygamberlik, peygamber, insan hakları, tevhit, hoşgörü gibi pek çok kavramı mücmel olarak tanımlayan bir çalışmadır.

1.3. İslamî Üniversite İlm-i Kelâm

Hindistan'da hali hazırda eğitim-öğretim faaliyeti yürüten İslamî üniversitelerde 'Akâid ve Kelâma dair lisans, yüksek lisans ve doktora seviyelerinde okutulan derslere gelince, Aligarh Müslim Üniversitesi Sünnî teoloji bölümünde akâid ve İslam mezhepleri başlığı altında İslam akâidi, İslam'ın rükünleri, İslamî fırkalar, halku'l-Kur'an, cinler, Mürcie, Kaderiyye, Cehmiyye, Mu'tezile hakkında dersler verilmektedir. Hindistan'da sadece Aligarh Müslim Üniversitesinde ayrı bir bölüm olarak kurulan Şîi teoloji bölümü lisans düzeyinde sadece Şîi teolojisine odaklanılmaktadır. Yüksek lisans ders dönemi dört yarıyla ayrılmaktadır. Kelâm ile ilgili olarak her biri dört kredi olmak üzere birinci yarıyıldan itibaren 'Akaid, İslam ve Çağdaş Meseleler; ikinci yarıyıldan itibaren 'Akaid-i İstidlâlî; üçüncü yarıyıldan itibaren Kelâm İlmi ve Mezhepleri; dördüncü yarıyıldan itibaren Yeni İlm-i Kelâm dersleri okutulmaktadır. İslamî Çalışmalar Bölümünde ise yüksek lisans ve doktora

⁴⁰ El-İnşirah 94/56.

dersleri verilmektedir. Bu bağlamda Mezhepler Tarihi (Eş'arîlik ve Mu'tezile), İslam Felsefesi, İslam'da Siyasî Düşünce Tarihi, İslamî Reform Hareketleri, Türkiye ve İran'da yapılan İslamî çalışmalar ve düşünürlerle ilgili dersler bulunmaktadır.

Jamia Millia Islamia University İslamî Çalışmalar Bölümünde iki tür lisans programı mevcuttur. Birincisi toplamda dört yarıyıldan ve 24 krediden oluşmaktadır. İkinci program ise 6 yarıyıl olup en fazla 12 yarıyla kadar okunabilmektedir ve 72 krediden oluşmaktadır. Her iki programda ana başlık olarak tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf yer almakla birlikte Kelâm ilmi bulunmamaktadır. Bununla birlikte birinci lisans programında üçüncü yarıyıldan önce çıkan Müslüman şahsiyetler başlığı altında Şah Veliyullah ve Seyyid Ahmed Han hakkında bilgilendirme yapılmaktadır. Dördüncü yarıyıldan önce bazı önemli müfessirler ve çalışmaları başlığı altında Zemahşerî (ö. 538/1144), Fahreddin Râzî ve Mevdûdî yer almaktadır. İkinci programda ise birinci yarıyıldan İslam'da iman ve ibadet esasları ana başlığı altında tevhit (manası ve önemi), mead (manası ve önemi), risalet ve vahiy ile ibadetler; beşinci yarıyıldan, İslam mezhepleri ana başlığı altında İslam'da ayrılığın siyasî, dini ve sosyal nedenlerinin yanı sıra Hâricîler ve Şîa ele alınmaktadır. Altıncı yarıyıldan ise Mürcie, Kaderiyye, Cebriye, Mu'tezile ile birlikte kelâm ilminin kaynağı ve gelişimi ile bazı mütekellimler üst başlığında önce kaynak ve gelişim daha sonra da Eş'arî ve Gazzâlî takdim edilmektedir. Ayrıca üçüncü yarıyıldan Tefsir ana başlığında, eserlerinde aynı zamanda kelâmî meselelere de yer veren Hint alt kıtası İslam âlimlerinden Seyyid Ahmed Han, Ebu'l-Kelâm Azad, Ebu'l-A'lâ Mevdûdî, Emin Ahsen İslahî ve çalışmaları yer almaktadır. Yüksek lisans toplamda seksen kredi olup, dört yarıyıldan oluşmaktadır ve nihai süre sekiz yarıyıldır. İslam mezhepleri ve Kelâm birinci yarıyıldan, Hint alt kıtasındaki İslamî reform hareketleri ve kurumlar üçüncü yarıyıldan, Hint alt kıtasında Müslüman entelektüeller ve düşünürler dördüncü yarıyıldan takdim edilmektedir.

Doktora tez çalışmalarına gelince, Hindistan'da yapılan tez çalışmalarının depolandığı Shodhganga Ulusal Tez Merkezine kayıtlı doktora tezleri üzerinde yaptığımız incelemede, klasik dönem Kelâm âlimleri ve konularının çalışmasından ziyade modern döneme ait konulara ve modern dönem İslam düşünürlerine yer verildiği tespit edilmiştir. Konular arasında tevhit, peygamberlik, vahiy, insan hakları, Şîa, İslam'da kadın ve benzeri yer almaktadır. Şahısar ise, Şah Veliyullah, Mevdûdî, Seyyid Ahmed Han, Muhammed İkbâl, Ebu'l-Kelâm Azad, Şiblî Nu'mânî, Hüseyin Ahmed Medenî ve Kasım Nânutvî gibi yakın döneme ait İslam âlimleridir.

2. Şîa Ekseninde İlm-i Kelâm Faaliyetleri

Safevî Hanedanlığının yükselişi ve Şah İsmail'in (ö. 930/1524) İsnâ Aşeriyye teolojisini devlet ideolojisi olarak benimsemesi, Hindistan'da da etkisini göstermiş, Dekken bölgesinde bulunan Âdil Şah Hanedanlığı, Bicapur Sultanlığı ve Ahmednagar Hanedanlığı, İsmâilî Şîa imam ve âlim Şah Tahir Dekanî'nin (ö. 956/1549) de gayretleriyle İsnâ Aşeriyye'ye bağlılıklarını dile getirmişlerdir. Şah Tahir'in bu süreçte Allame Hillî'nin (ö. 725/1325) *el-Bâbü'l-Hâdî Aşar* isimli eserine

şerh yaptığı da belirtilmiştir. Ayrıca eş-Şeyhü's-Şirâzî olarak meşhur Muhammed b. Ahmed Hâce (ö. 953/1546) de *en-Nizamiyye fi Mezhebi'l-İmamiyye, el-Mahaccu'l-Beyda fi Mezhebi'l-'Abâ* ve Nâsirüddîn Tûsî'nin *el-Fusûl* isimli eserinin yorumunu içeren *Tuhfetu'l-Fuhûl fi Şerhi'l-Fusûl* isimli çalışmalarıyla İsna Aşeriyye Şiasının inanç esaslarını Dekken bölgesinde yaymaya çalışmıştır.⁴¹

Gıyaseddin Mansur Deştâkî ve Cemaleddin Mahmud Şirâzî'den kelâm ve felsefe alanlarında dersler alan Fethullah Şirâzî (ö. 998/1590) Thata hükümdarı Mirza Cânî'nin davetlisi olarak Hindistan topraklarına gitmiş, Âdil Şah (ö. 987/1580) ve Sultan Murtaza Nizam Şah'ın (ö. 996/1588) hizmetinde çalışmış, Ekber Şah tarafından saraya davet edilmiştir. Bu süreçte Nizam Şah'ın sorularına cevaben yazdığı *el-Es'iletü's-Sultaniyye*, Tûsî tarafından kaleme alınan *Tecridü'l-İtikâd'* a Alaaddin Kûşî'nin yaptığı şerhe Celaleddin Devvanî tarafından yapılan hâşiyeye yazdığı hâşiyeye kayda değerdir. Şirâzî'nin İranlı öğrencisi Mahmut Dîdar (ö. 1025/1607) Âdil Şah, Sultan Murtaza Nizam Şah II ve Ekber ile bağlantıya geçmiş, Ahmednagar, Burhanpur ve Surat'a seyahatler düzenlemiştir. Bu süreçte Dîdar, *Risale fi'l-Kelâm*, *Risale fi't-Tevhid*, *Risale der Tevhid-i İstidlâlî*, *Risale fi'n-Nübüvve*, *Risale fi İsbati'l-Vacib Teâlâ fi Tarikî'l-Mütekellimin ve'l-Hukema*, *Kevakibu's-Sevakib* eserlerini yazmıştır.⁴²

Ekber Şah'ın Lahor kadısı olarak atadığı Şiî âlim Kâdı Nurullah Şüsterî (ö. 1019/1610), Safevilere kadar ki Şiî âlimlerin biyografisini içeren *Mecâlisü'l-Mü'minîn*, İmamî Şiî inancını ele alan *el-Akâidü'l-İmâmiyye*, Teftâzânî tarafından kaleme alınan *Şerhu'l-Akâid'e* yazdığı hâşiyeye, Devvanî'nin ve Şemseddin İsfehânî'nin *Tecridü'l-İtikâd'* a yazdığı şerhe yaptığı hâşiyeye ile İsna Aşeriyye Şiasının teolojisini geniş kitlelere ulaştırmaya çalışan biri olmuştur. Ayrıca o, Mir Mahdum Şirâzî'nin (ö. 995/1587) Şiî karşıtı çalışması *Nevâkidü'r-Revâfız'*ına cevaben *Mesâibü'n-Nevâsib'*, İbn Hacer el-Heytemî'nin (ö. 974/1567) Hulefâ-yi Râşidîn'in hilâfetlerine ve ashabın faziletlerine dair eseri (ö. 852/1449) *Savâiku'l-Muhrika* eserine karşı da *İhkâkû'l-Hak ve İzhâkû'l-Bâtıl* ile *Savârimü'l-Mührikâ'yı* yazmıştır.⁴³ Bu da 17. yüzyılın başlarında Hindistan'da bilhassa Sünnî-Şiî ihtilafının öne çıktığını göstermektedir.

Hindistan'ın güneyinde bulunan Dekken bölgesinde hüküm süren Kutub Şah Hanedanlığı döneminde İsna Aşeriyye Şiasına mensup âlimler ve çalışmaları destek görmüştür. Bu bağlamda Zeynüddin Ali b. Abdillâh Badakşi (ö. 1023/1614) Tûsî'nin *Tecridü'l-İtikâd'*ının üçüncü bölümüne yaptığı Tuhfe-i Şahî adlı şerhi ve Muhammed Emin el-Astarâbâdî (ö. 1035/1626) de *Dânişnâme-i Şahî* adlı teolojik çalışmasını Muhammed Kutub Şah'a (ö. 1035/1626) adamıştır.

Bunlardan başka Seyyid Ahmed el-'Alâvi el-Âmilî (ö. 1054-1060/1644-1650) *Tecridü'l-İtikâd'* şerhini muhtevi *Hazîratü'l-Üns min Erkâni Kitabi Riyazi'l-Küds* adlı

⁴¹ Ismail K. Poonawala, *Biobibliography of Ismâilî Literature* (Malibu: Undena Publications, 1977), 479 ff.; Wladimir Ivanow, "A Forgotten Branch of The Ismailis", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, n. 1 (Jan., 1938), 59-62; Ahmed- Pourjavady, "Theology in The Subcontinent", 607.

⁴² Ahmed- Pourjavady, "Theology in The Subcontinent", 609.

⁴³ Ahmed- Pourjavady, "Theology in The Subcontinent", 610-614.

eserini Abdullah Kutub Şah'a (ö. 1081/1672) ithaf etmiştir. Önceleri Sünnî iken Abdullah Ali Şirazî ile imamet konusunda yaptığı tartışmadan sonra Şîî olan Abdulvehhab Deybûlî eş-Şirazî (ö. 1073/1662), Nizameddin Ahmed Cîlânî (ö. 1066/1656) ve Mirza Ali Rıza et-Tecellî el-Ardâkânî eş-Şirazî (ö. 1085/1674) de Şîa adına dönemin öne çıkan âlimleridir. Deybûlî, *İbsârü'l-Müstebserîn* adını verdiği çalışmasında Sünnî âlimlerle yaptığı tartışmaların bazısına yer verir. Haydarabad ve Delhi'de ikamet eden, Abdullah Kutub Şah'ın elçiliğini üstlenen Cîlânî, Hindistan'daki ilim adamlarıyla Sünnî-Şîî farklılıkları üzerine tartışmalar yapmış, cebir ve tefviz, isbat-ı vacip, kaza-kader ve hak mezhebin itikadının keyfiyetine dair risaleler kaleme almıştır. Ardâkânî ise Evrengzib'in himayesinde uzun süre Hindistan'da ikamet etmiş, bu süreçte *Sefînetü'n-Necât* adını verdiği On İki İmam Şîa'sının inancını yansıtan bir eser ve ayrıca *Manzûmatü'l-Kâza ve'l-Kâder*, *Sihhatü'n-Nazar fi Tahkîkî'l-Firkâti'n-Nâciyeti'l-İsna Aşeriyye* adlı çalışmaları da yapmıştır.⁴⁴

Babürlerin 17. yüzyılın son çeyreğinde Haydarabad'ı ele geçirmesiyle her ne kadar Şîa güney Hindistan'daki hâkimiyetini yitirse de kuzeyde Keşmir ve Multan'da varlığını muhafaza etmiştir. Usûlî geleneğe mensup Şeyh Muhammed Ali Hazîn Gîlânî (ö. 1180/1766) ve Tafaddul Hüseyin Han Keşmîrî (ö. 1215/1800) ve *Tecellî-i Nûr* isimli eseri kaleme alan Muhammed Askerî Canpûrî (ö. 1190/1776) mantık ve kelâm alanlarında dönemin etkin Şîî âlimlerindendir.⁴⁵ Ali b. Muhammed Muîn en-Nasîrâbâdî (ö. 1235/1820) Sünnî geleneğe ait eserlere yazdığı reddiyeler, bağlı bulunduğu mezhebe dair görüş, düşünce ve eserleriyle 19. yüzyılın başlarında Kuzey Hindistan'da Şîî kimliğinin oluşumunda en etkili ilim adamlarından biri olmuştur. Eş'arîliğe reddiye olarak yazdığı *İmâdü'l-İslam*, vahdet-i vücud teorisine karşı kaleme aldığı *eş-Şihâbu's-Sâkîb* ve imam bulunmadığı zamanlarda Cuma namazını ikame etmeye dair *Risale fi İsbati'l-Cumua ve'l-Cemea* Nasîrâbâdî'nin yazdığı eserlerdir. Ayrıca Hamid Hüseyin'in (ö. 1305/1888) yazmaya başladığı ve Seyyid Nâsır Hüseyin'in (ö. 1361/1942) devam ettirdiği ulûhiyet, nübüvvet, ahiret ve imamet gibi pek çok konuyu muhtevi *'Akâbâtü'l-Envâr* da Şîa bağlamında kayda değerdir.⁴⁶

Günümüzde Hindistan'da pek çok Şîî enstitü bulunmaktadır. Şîa ile ilgili tüm enstitüler Tanzimatü'l-Mekatib Leknov çatısı altında bulunmaktadır. Şîa'yı temsil eden âlimlerden bazısı klasik-geleneksel yaklaşımı benimserken diğer bazısı ise modernisttir.

2.1. Gelenekçiler

⁴⁴ Ahmed- Pourjavady, "Theology in The Subcontinent", 610-611; Robert Gleave, *Scripturalist Islam, The History and Doctrines of The Akhbâri Shi'i School* (Leiden: Brill, 2007), 35

⁴⁵ J. R. I. Cole, *Roots of North Indian Shi'ism in Iran and Iraq: Religion and State in Awadh 1722-1859* (Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1988), 22-25; Saiyid Athar Abbas Rizvi, *A Socio-Intellectual History of Isnâ 'Asharî Shi'is in India* (Canberra: Ma'rifat Publishing House, 1986), 22-27.

⁴⁶ Justin Jones, *Shi'a Islam in Colonial India: Religion, Community and Sectarianism* (New York: Cambridge University Press, 2012), 53, 244; Ahmed- Pourjavady, "Theology in The Subcontinent", 619.

Gelenekçi bakış açısının temsilcilerinden olan Seyyid Ali Nâki Nakvî (ö. 1988), İsna Aşeriyye Şîasına mensup olup 20. yüzyılda önde gelen, Şîî ve Sünnî âlimler içerisinde döneminin Hindistan'daki en üretken âlimidir. Urduca kaleme aldığı, çoğu Hintçeye de tercüme edilen 100'den fazla büyük hacimli, 100 kadar da küçük hacimli eser vücuda getirmiştir. Akıl-vahiy ilişkisi, İslam dininin itikadi ve ameli söylemlerine karşı eleştirilere cevaplar, tefsir, Kelâm, Şîî teolojinin savunulması, İslam tarihi, İslamda siyasî ve sosyal düşünce, İslam hukuku ve Kerbela hadisesi eserlerinde analiz ettiği konulardandır.⁴⁷

Prof. Ali Muhammed Nakvi de Hindistan'da Hanvade İçtihad olarak bilinen âlimler topluluğuna ait bir aileye mensuptur. Teoloji eğitiminin ardından Irak ve İran'da İslamî çalışmalar yapmış, Allame Murtaza Mutahhari (ö. 1979) ve Prof. Sahibu'z-Zamanî gibi âlimlerden dersler almıştır. Hali hazırda Aligarh Muslim Üniversitesinde Şîî Teoloji Bölümünde Prof. olarak görev yapmaktadır. Eserlerinden *Introduction to Muslim Spirituality Theology and Philosophy*, İslam düşüncesinin gelişimi ve mistisizm, teoloji ve felsefe arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. *A Manual of Islamic Beliefs and Practice I-II*, İslam dininin itikat, ibadet ve ahlakla ilgili konularının yanı sıra modern dünyadaki günlük hayatta karşılaşılan soru ve sorunlara pratik cevapları da muhtevidir. *Islam and Nationalism*, bir kimsenin hem Müslüman hem de milliyetçi olup olamayacağı, İslam ülkelerinde milliyetçiliğin doğuşu ve yayılmasının tarihi sürecinin ne olduğu soruları ışığında İslam ve milliyetçiliğin ne kadar uyum içerisinde bulunduğunu analiz etmektedir. *Sir Syed: Founder of Ilm-e Kalam-e Jadid*, Seyyid Ahmed Han'ın 19. Yüzyıl ve sonrasında Müslümanlar için taşıdığı önemi, onun Yeni İlm-i Kelâmın kurucusu olduğunu ve diğerlerinin onun yolunu takip ettiğini belirtmesinin yanı sıra Ahmed Han'ın başlattığı Aligarh Hareketi ve ileri sürdüğü görüşleri analiz etmektedir.

2.2. Modernistler

Modernistlere gelince, onlardan ilki Seyyid Emir Ali'dir (ö. 1928). Soyu sekizinci imam Ali er-Rıza'ya kadar gitmektedir. Hem geleneksel hem de modern tarzda eğitim almış, Arapça, Farsça, felsefe ve tarih okumuştur. Tarih ve hukuk dallarında yüksek lisans yapmıştır. Kalkuta Yüksek Mahkemesinde kendisine yer edinen ilk Müslümandır. Ateşli bir pan-İslamcı olarak Müslümanların siyasî ve sosyal haklarını muhafaza etmek için hayatı boyunca yoğun çaba harcamıştır. Rasyonalizm, hümanizm ve pozitivizmin etkisinde kalan Neo-Mu'tezile bir İslam düşünürüdür. İslam'ı rasyonalist bir din olarak görmekte, Hz. Peygamber'in tek mucizesinin Kur'an olduğunu belirtmekte, Ehl-i Hadîsin akla karşı olduğunu dile getirmektedir. Eserlerinden *A Critical Examination of The Life and Teachings of Mohammed*, yeni bir metodoloji ve tarih yazımı denemesiyle fetişizm, panteizm, politeizm kavramları ve toplumsal yansımaları hakkında bilgi verdikten sonra Hz. Muhammed'in hayatına ve diğer dinler ile düşünürlerin görüşlerini de nazarı dikkate alarak İslam dininin ilke ve esaslarının nasıl bir anlam alanına sahip

⁴⁷ Syed Rizwan Zamir, *Rethinking, Reconfiguring and Popularizing Islamic Tradition: Religious Thought of A Contemporary Indian Shi'ite Scholar* (Virginia: University of Virginia, 2011), 1-9

olduğuna odaklanmaktadır. *The Spirit of Islam, A Critical Examination* adlı çalışmasının genişletilmiş şekli olup en meşhur kitabıdır. *Ethics of Islam*, Gençler İçin Yüksek Eğitim Derneği'nde (Society for Higher Training of Youths) İslam'ın ahlak öğretisi bağlamında verdiği konferansları muhtevindir. *Islam, The Sprit'teki görüşleri ışığında İslam anlayışını yansıtan bir çalışmadır. The Legal Position of Women in Islam*, Batı ile İslam'ın kadına verdiği değer arasında bir karşılaştırma yapmaktadır.⁴⁸

Diğer bir modernist ise Asghar Ali Engineer'dir (ö. 2013). İsmailî Şîi olan Engineer reformist ve sosyal aktivist bir ilim adamıdır. Yenilikçi Davûdî Bohra Hareketinin liderliğini yapmıştır. Farklılıklarla birlikte barışçıl ve ahenkli olarak bir arada yaşama felsefesi bağlamında komünalizme ve etnik şiddete karşıdır. *The Islamic State, Islam and Its Relevance to Our Age, Islam and Revolution, Islam and Muslims: Crtitical Reassessment, Religion and Liberation, Rights of Women in Islam, Rethinking Issues in Islam, Islam in Contemporary World, Islam in Post-Modern World* gibi eserlerinde kurtuluş teolojisi (liberation theology) doktrinine, siyâsî ve sosyal problemlere odaklanmıştır.

3. Heretik Bir Oluşum: Kādiyânîlik

Kādiyânîlik, 19. asrın müceddidi, daha sonra da vahiy ve ilhama mazhariyetinin bir yansıması olarak beklenen meshi ve mehdi olduğunu ileri süren, Allah'ın seçkin bir kulu manasında nebi vasfını kendisine yakıştıran Mirza Gulam Ahmed'in takipçilerine verilen isimdir.⁴⁹ Bu yüzden de İslam ekolleri tarafından Lahor kolu hariç (zira onlara göre Gulam müceddid, mesih veya mehdidir) heretik olarak kabul edilen bir harekettir. Gulam Ahmed iddialarını ispat etmek için *Sürme-i Çeşme-i Arya, Feth-i İslam, Tavzih-i Meram, İzâle-i Evham, Kerâmâtü'-Sâdikîn, Hamametü'l-Büşra, Nûru'l-Hak, Sirru'l-Hilâfe, İslamî Usul ke Felâsifihî, Tuhfetü'n-Nedve, Hakikatu'l-Vahy* eserlerini kaleme almıştır. Aynı geleneğe mensup Hakîm Nureddin (ö. 1914) Berahîn-i Ahmediye'yi yazmıştır.⁵⁰ Kādiyânîliğin iddialarına karşı pek çok kitap çalışması yapılmıştır. Bunlar arasında Ebu'l-Hasan en-Nedvî'nin *el-Kādiyânî ve'l-Kādiyâniyye*, Muhammed İkbâl'in *Islam and Ahmadism*, Mevdûdî'nin *Mahiye'l-Kadiyaniyye* isimli eserleri yer almaktadır. Ayrıca Senâullah Amritsârî de Kādiyânîliğin Bahailiğe dayandığını dile getirmiş, Mirza Gulâm'ın iddialarının bâtil olduğunu delillerle ortaya koymuştur. *İlhâmât-ı Kādiyâniyye, İlm-i Kelâm-ı Mirza, Akâid-i Mirza, Şehâdât-ı Mirza Mulakkab bi-Aşere Mirzaiyye, Mükâleme-i Ahmediyye* bu hususta yazdığı eserlerden bir kaçıdır.⁵¹

⁴⁸ Alam- Khan, *100 Great Muslim Leaders*, 237-240; Abdullah Ahsan, *Late Nineteenth Century Muslim Response to The Western Criticism of Islam: An Analysis of Amir Ali's Life and Works* (Montreal: McGill University, 1981), 1-2, 46; Abdullah Ahsan, "Emîr Ali, Seyyid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11: 123-124.

⁴⁹ Bu konuda detaylı bilgi için bakılabilir: Recep Önal, "Hatm-i Nübüvvet ve Çağdaş Risalet İddiaları", *Günümüz Kelam Problemleri*, ed. Recep Ardoğan (İstanbul: Ekin Yay., 2018), 271-283.

⁵⁰ Mohammad Elias Burney, *Qadiani Movement: An Exposition of So-Called Ahmadiyyat*, 2nd ed. (Durban: Makki Publications, 1955), E. R. Fiğlalı, "Kādiyânîlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24: 137-139.

⁵¹ Birışık, "Senâullah Amritsârî", 36: 503-506.

Sonuç

Hint alt kıtasının İslam'la tanışması, toplumsal, kültürel, siyasî, ekonomik ve dini hayatta mühim etkiler meydana getirmiştir. Gazneliler, Gurlular, Delhi Türk Sultanlığı, Halâciler, Tuğluk ve Lodi Hanedanlıkları ve Babürlülerle devam eden fetihlerin ardından yaklaşık yedi asırlık süreçte Müslümanlar, hayatın her alanına etki eden büyük bir kültürel ve ilmî miras oluşturmuştur.

Hindistan'daki Müslüman âlimlerin reformist düşünceler ileri sürmeye başlamalarının ilk göstergeleri Babür Hanedanlığının bölgeye hâkim olmasının ardından 16. yüzyılın sonları ile 17. yüzyılın başlarına denk gelmektedir. 17. yüzyılın sonlarına kadar Hint alt kıtasında Sünnî gelenek üzerinde Devvânî, Cürcânî, Teftâzânî ve Hayâlî tarafından İcî ve Ömer en-Nesefî'nin eserlerine yaptıkları şerh ve hâşiyeler ile dönemin ilim adamları tarafından yazılan orijinal eserler müracaat edilen temel kaynaklar olmuştur.

18. yüzyılın başlarından itibaren Babür imparatorluğunda hızlı bir çöküş sürecinin ardından Müslümanlar altına girmeye başlamıştır. Buna karşı da Firangi Mahall ve daha sonra da Medrese-i Rahimiyye muhafazakâr eğitime öncülük etmiştir. Kuzey Hindistan'da sistematik bir rasyonalist teolojinin oluşmasının ilk temellerinin Firangi Mahall tarafından atıldığını söylemek mümkündür.

18 ve 19. yüzyıllarda Hint alt kıtasında İngilizlerin askerî ve siyasî hâkimiyeti, Müslümanlar açısından siyasî, toplumsal, ekonomik ve dînî açılardan sarsıntıyı da beraberinde getirmiştir. Yaşanan olumsuzluklar karşısında ne yapılabilir sorusunun bir yansımaları olarak reform hareketleri başlamıştır. Reformistlerin referans aldığı isimler, Şeyh Ahmed Sirhindî, Şeyh Abdülhak Muhaddis Dihlevî, Şah Veliyullah'ın babası Şeyh Abdürrahim ve Şah Veliyullah'tır. Şah Veliyullah düşünce ve eserleriyle Hint alt kıtasının 18. yüzyıl ve sonrasına damgasını vuran, kendisinden sonraki bütün reform hareketlerine ilham kaynağı olan büyük bir şahsiyettir. Bu süreçte ilm-i kelâm da yenilenmenin kaçınılmaz olduğu dile getirilmiştir. Bu bağlamda Dâru'l-Ulûm Diyobend, Dâru'l-Ulûm Nedvetü'l-'Ulema, Aligarh Hareketi ve Modernist Hareket farklı perspektiflerden meselelere yaklaşım sergilemiştir. Bunlardan başka herhangi bir akıma bağlı olmayan İslam düşünürleri de bulunmaktadır. Dâru'l-Ulûm Diyobend ve Nedvetü'l-'Ulema, medrese geleneğini temsil etmektedir. Diyobend gelenekçi olup, Nedvetü'l-'Ulema modernisttir ve Diyobend'e göre daha pozitif duruş sergilemekte, gelenek ve modernite arasını uzlaştırmaya çalışmaktadır. Seyyidi Ahmed Han'ın kurduğu Aligarh Hareketi Batı ideolojisi ekseninde İslamî modernizmin temsilcisi olan rasyonalistlerdir. Modernist bakış açısına sahip Mevdûdî ve takipçileri modern, karşılaştırmalı ve bilimsel yaklaşım üzeredir. Toplumda meydana gelen değişimi göz önünde bulundurmada, argümanları Kur'an ve hadise dayanmakta olup Batı'dan etkilenmemişlerdir. Şîa da özellikle Safevî Hanedanlığının yükselişiyle birlikte Hint alt kıtasında etkisini göstermeye başlamış, Babürlülerin iktidarı

döneminde güç kaybetse de 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeniden canlanmışır.

18. yüzyıldan günümüze öne çıkan yaklaşımları Sünnî tarafta gelenekçiler, modernistler ve rasyonalistler, Şia tarafında ise gelenekçiler ve modernistler olarak belirtmek mümkündür. İslamî gelenek içerisinde heretik bir yapı olarak 19. yüzyılın sonlarında Mirza Gulâm Ahmed tarafından kuruluna Kâdiyânîlik de Hint alt kıtasında varlık kazanmıştır. Bu hareketin ardından bazı İslam alimleri Mirza Gulâm'ın iddialarını çürütmek için eserler yazmıştır.

Türkiye'deki İlahiyat Fakültelerinde verilen kelâm dersleri dikkate alındığında, Hindistan'daki bazı İslamî üniversitelerde lisans düzeyinde sadece özet şekilde kelâm tarihi verildiğini söylemek mümkündür. Kelâm ilmi ile ilgili kapsamlı çalışmaların yüksek lisans ve doktora seviyelerinde verildiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte Jamia Millia Üniversitesinde ise lisans, yüksek lisans ve doktora öğrencilerine dönemler halinde İslam inanç esasları, klasik ve modern kelâm ile ilgili dersler verilmektedir.

Medreseler özerk kuruluşlar olarak hizmet etmekte olup, düşüncelerini daha bağımsız bir şekilde ifade edebilirken, İslamî üniversiteler devlete bağlı olup, görüş ve düşüncelerinde siyasî erk ile çatışmamaya özen göstermektedir. Dâru'l-Ulûm Diyobend ve kendisine bağlı medreseler, genellikle 'Akâid ile ilgili eserleri derslerde okutmayı tercih ederken, Nedvetü'l-Ulemâ ise 'akâid ve kelâmı mezcetmiştir. Doktora tezlerinde klasik dönem kelâm âlimleri ve konularının çalıştırılmasından ziyade modern dönem İslam düşünürleri hakkında çalışmalar yaptırıldığı, sosyolojik kelâm diyebileceğimiz tarzda konulara yer verildiğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

Ahmad, Aziz. *An Intellectual History of Islam in India*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1969.

Ahmad, Aziz. "Mevdûdî". *Türkiye İslâm Ansiklopedisi*. 29: 432-437. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.

Ahmad, Aziz- Özerverli, Mehmet Sait. "Şiblî Nu'manî". *Türkiye İslâm Ansiklopedisi*. 39: 126-129. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Ahmad, Khawaja Jamil. *Hundred Great Muslims*. Chicago: Library of Islam, 1987.

Ahmed, Asad- Reza Pourjavady. "Theology in The Indian Subcontinent". *The Oxford Handbook of Islamic Theology*. ed. Sabine Schmidtke. 606-624. Oxford: Oxford University Press, 2016.

Ahsan, Abdullah. *Late Nineteenth Century Muslim Response to The Western Criticism of Islam: An Analysis of Amir Ali's Life and Works*. PhD Thesis, McGill University, 1981.

Ahsan, Abdullah. "Emîr Ali, Seyyid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11: 123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

- Alam, Mohammad Manzoor- Zahoor Mohammad Khan. *100 Great Muslim Leaders of The 20th Century*. 1st Edition. New Delhi: Institute of Objective Studies, 2005.
- Ali, K. *A Study of Muslim Rule in Indo-Pakistan*. Dacca: Ahmad Publishing House, 1958.
- Aydın, Mehmet S. "İkbal, Muhammed". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22: 17-23. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Baljon, Johannes Marinus Simon. *Religion and Thought of Shah Waliullah Dehlavi*. Revised ebook edition by Krijn Peter Hesselink and Katinka Hesselink. Leiden: Brill Academic Pub, 1986.
- Bhajiwalla, Rustom Pestonji. *Maulana Shibli and Umar Khayyam: A Faith Full of His Review of Omar Khayyam's Poems and Philosophy From Sheret Ajam*. Surat: The I. P. Mission Press, 1932.
- Birişik, Abdülhamit. *Hind Altıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2001.
- Birişik, Abdülhamit. "İslâhî, Emin Ahsen". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 19: 191-193. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Birişik, Abdülhamit. "Kandehlevi, Muhammed İdris". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 294-295. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Birişik, Abdülhamit. "Senâullah Amrîtsârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 503-506. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Buhârî, Muhammad Akbar Shah. *Ekâbir-i Ulemâ-i Diyobend*. Lahor: İdâre-i islâmiyât, n.d.
- Burney, Mohammad Elias. *Qadiani Movement: An Exposition of So-Called Ahmadiyyat*. 2nd ed. Durban: Makki Publications, 1955.
- Cole, J. R. I. *Roots of North Indian Shi'ism in Iran and Iraq: Religion and State in Awadh 1722-1859*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1988.
- Düzgün, Şaban Ali. *Seyyid Ahmed Han ve Entelektüel Modernizmi*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 1997.
- Erdoğan, Mehmet. "Şah Veliyullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 260-262. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Kâdiyânîlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24: 137-139. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Ghazi, Mahmood Ahmad. *Islamic Renaissance in South Asia 1707-1867*. Islamabad: Islamic Research Institute, 2002.
- Gleave, Robert. *Scripturalist Islam, The History and Doctrines of The Akhbârî Shi'i School*. Leiden: Brill, 2007.
- Hashmi, Syed Masroor Ali Akhtar. *Muslim Response to Western Education: A Study of Four Pioneer Institutions*. New Delhi: South Asia Books, 1989.

- Haywood, John A. "Shibli Nu'manî" *Encyclopedia of Islam*, New Ed. (1997): 9: 433-434.
- Ivanow, Wladimir. "A Forgotten Branch of The Ismailis". *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*. n. 1 (Jan., 1938): 57-79.
- İmâm-ı Rabbânî, Ebu'l-Berekât Ahmed Sirhindî. *İmâm-ı Rabbânî Risaleleri, Mebde' ve Me'âd-Ma'ârif-i Ledüniyye-Mükâşefât-ı Gaybiyye*. trc. Necdet Tosun. İstanbul: Sûfi Kitap, 2013.
- Jaffar, S. M. *Some Cultural Aspects of Muslim Rule in India*. Delhi: Idarah-i Adabiyât-i Delhi, 1972.
- Jalbani, G. N. *Teachings of Hazrat Shah Waliullah Muhaddith Dehlavi*. Delhi: Kitab Bhavan, 1980.
- Jalbani, G. N. *Life of ShahWaliullah*. Delhi: Kitab Bhavan, 1980.
- Jones, Justin *Shi'a Islam in ColonialIndia: Religion, Community and Sectarianism*. New York: Cambridge University Press, 2012.
- Khalife Abdul Hakim. "Dr. Khalifa Abdul Hakim Citizen of The World". Erişim: 16 Ağustos 2018. <http://khalifaabdulhakim.com>.
- Khan, Ghazanfar Ali. *Nadwat-al-'Ulamâ' A Centre of Islamic Learning*. Aligarh: Aligarh Muslim University, 2001.
- Khan, Javed Ali. *Muhammad Shibli Nomani Life and Contributions*. 1st Edition. Azamgarh: Darul Musannefin Shibli Academy, 2004.
- Khan Mubarak Ali. *The Ulemas, Sufis and Intellectuals*. Lahore: Fiction House, 1996.
- Konukçu, Enver. "Hümâyün". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 481-483. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Maududi, Sayyid Abul A'la. *A Short History on The Revivalist Movements in Islam*. Islamabad: Islamic Publications, 1963.
- Mehta, Jaswant Lal. *Advanced Study in TheHistory of Medieval India*. New Delhi: Sterling Publishers, 1980.
- Murad, Mehr Arroz. *Intellectual Modernism of Shibli Nu'mani: An Exposition of His Religious and Political Ideas*. Lahore: Institute of Islamic Culture, 1976.
- Muztar, A. D. *Shah Waliullah, A Saint Scholar of Muslim India*. Islamabad: National Commission on Historical and Cultural Research, 1979.
- Nadwi, Abul Hasan Ali. *Saviours of IslamicSpirit, ShahWaliullah*. trns. S. M. Ahmad. 1st ed. vol. IV. Lucknow: Academy of Islamic Research and Publications, 1993.
- Naeem, Fuad S. *Interreligious Debates, Rational Theology and The 'Ulama' in The Public Sphere: Muhammad Qâsim Nânautbî and TheMaking of Modern Islam in South Asia*. USA: Georgetown University, n.d.

- Nasr, Seyyed Vali Reza. *The Vanguard of The Islamic Revolution: The Jama'at-i Islami of Pakistan*. Berkeley: University of California Press, 1994.
- Omar, Irfan A. "Islam and The Other: The Ideal Vision of Mawlana Wahiduddin Khan". *Journal of Ecumenical Studies* 36: 3/4 (Summer-Fall 1999): 423-438.
- Önal, Recep "Hatm-i Nübüvvet ve Çağdaş Risalet İddiaları". *Günümüz Kelam Problemleri*. ed. Recep Ardoğan. İstanbul: Ekin Yay., 2018.
- Öz, Mustafa. "Ahmed Han, Seyyid". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2: 73-75. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- Öz, Mustafa. "Dihlevi, Abdülhak b. Seyfeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9: 291-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Özerverli, Mehmet Sait. "Şah Veliyullah". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38: 262-267. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Özerverli, Mehmet Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başı)*. İstanbul: İSAM Yayınları, 1998.
- Lane-Poole, Stanley. *The History of The Moghul Emperor of Hindustan, Illustrated by Their Coins*. Westminster: Constable, 1892.
- Poonawala, Ismail K.- Teresa Joseph. *Biobibliography of Ismâilî Literature*. Malibu: Undena Publications, 1977.
- Qasmi, Mohammad Azam. *Molana Moh. Qasim Contribution to Islamic Thought With Special Reference to Al-Kalam*. Aligarh: Aligarh Muslim University, 1988.
- Qureshi, M. Naeem. "Hindistan Hilâfet Hareketi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18: 109-111. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Rasheed, Nighat. *Muslim Reformist Trends in 19th Century India*. Aligarh: Alisha Publications Pvt. Ltd, 2014.
- Rauf, Abdul. "Life and Works of Mawlana Amin Ahsan Islahi (1904-1997)". *Pakistan Journal of History and Culture*. Vol. XXX. No.1 (2009): 183-219.
- Rizvi, Saiyid Athar Abbas. *Muslim Revivalist Movement in Northern India in the Sixteenth and Seventeenth Century*. Lucknow: Balkrishna Book Co, 1965.
- Rizvi, Saiyid Athar Abbas. *Religious and Intellectual History of Muslims in Akbar's Reingwith Special Reference to Abu'l-Fazl (1556-1605)*. New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers, 1975.
- Rizvi, Saiyid Athar Abbas. *A Socio-Intellectual History of Isnâ 'Asharî Shi'is in India*. Canberra: Ma'rifat Publishing House, 1986.
- Rizvi, Sayyid Mahboob. *History of The Dar al-Ulum Deoband*. trns. Murtaz Husain F. Quraishi. Deoband: İdara-i İhtemam, 1981.
- Robinson, Francis. "Ottoman-Safavids-Mughals: Shared Knowledge and Connective Systems". *Journal of Islamic Studies* 8:2 (1997): 151-184.

- Schimmel, Annemarie. *Islam in The Indian Subcontinent*. Leiden: Sang-e-Meel Publications, 1980.
- Shahabuddin, Syed. *Maulana Abul Kalam Azad Selected Speeches and Writings*. Delhi: Hope India Publications, 2007.
- Siddiqui, Abdul Hamid. "Renaissance in Indo-Pakistan Shah Waliullah Dehlavi". *A History of Muslim Philosophy*. ed. Mian Mohammad Sharif. 2: 1557-1579, Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1966.
- Siddiqui, Iqtidar Husain. *Islam and Muslims in South Asia: Historical Perspective*. New Delhi: Adam Publishers & Distributors, 1987.
- Siddiqui, Mazhar Yaseen Mohammad. *Shah Waliullah Dehlavi An Introduction to His Illustrious Personality and Achievement*. Aligarh: Aligarh Muslim University, 2001.
- Tirmizi, S. A. I. *Maulana Azad A Pragmatic Statesman (A Documentary Study 1923-1942)*. New Delhi: Commonwealth Publishers, 1991.
- Tosun, Necdet. "Senâullah Pânîpetî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36: 506. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Troll, Christian W. *Syed Ahmad Khan: Reinterpretation of Muslim Theology*. New Delhi: Vikas Publishing House, 1978.
- Umar, Muhammad. *Islam in Northern India During The Eighteenth Century*. Aligarh: Aligarh Muslim University, 1993.
- Yasin, Mohammad. *A Social History of Islamic India 1605-1748*. Lucknow: The Upper India Publishing House, 1958.
- Zamir, Syed Rizwan. *Rethinking, Reconfiguring and Popularizing Islamic Tradition: Religious Thought of A Contemporary Indian Shi'ite Scholar*. PhD Thesis, University of Virginia, 2011.
- Ziauddin, Muhammad. *Role of Persian at The Mughal Court: A Historical Study During 1526 A. D. to 1707*. Quetta: University of Balochistan, 2005.
- Zilli, Ishtiyak Ahmad. "Hamîdüddin Ferâhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 477-478. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.